

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192670

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—552—7-7-66—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M83**
B57A

Accession No **M419**

Author

Ti. **आइगांवचे चौथरी**

This book should be returned on or before the date
last marked below

ललितसाहित्य प्रकाशन ४५

आडगांवचे चौधरी

बी. रघुनाथ

२७ ऑक्टोबर १९५४

किंमत अडीच रुपये

प्र का श क
पंडित अनंत कुलकर्णी
कु ल क र्णी ग्रं था गा र
१८६ श न वार, पु णे २

प्र का श न १८ वे

मु ख पृ ष्ट
चि त्र का र मु ळ गां व क र

मु द्र क
शंकर रामचंद्र दाते
य श वं त छा प खा ना
२ ॐ सदाशिव, पु णे २.

भा ग प हि ला

व र वा डा

आमचे मित्र
विष्णूपंत राऊत
यांना-

आडगाव वसलं

सूर्य-चंद्राच्या उदयास्ताची आवर्तन होत राहिलीं ऋतुराजाचीं प्रसादचिन्ह नियमान प्रकट होऊ लागली. पावसाळे येत राहिले हिवा-ळ्यातल हिरव नवल आडगावच्या जीवनात कस ओतू लागल आकाशानं जे जे दिल ते ते आडगावान आदरान घेतल मातीला राबवायला आणि मातीत राबायला आवश्यक असलेले श्रम आणि श्रद्धा आडगावात प्रतिक्षणी प्रतिवर्धित होत राहिली ।

मूर्तीची प्रतिष्ठा झाली मंदिर उभविली गेली प्रार्थना होऊ लागल्या श्रद्धेच्या अढळ आणि अभग चौथऱ्यावर वसलेल्या प्रस्तरावर शेदराचे थरावर थर चढले वास्तुकला हाताळली गेली हुवेतले हेलकावे हेरले. आडगावात आणणारे आणि आडगावाबाहेर नेणारे रस्ते रुळून घाटदार झाले. गावातल्या विहिरी गारडहन आणि गोड्या पाण्यानं तुडुब दिसू लागल्या ऊर भरून थटलेल्या वात्सल्य मूर्तीच्या आवेगानं निसर्ग सदैव सिद्धार्पण दिभू लागला. गावातली आणि गावामभोवता-लची झाड वाढत आडगावच्या वस्तीच वय वाढवीत राहिली न खडणार काळ डोव पाणी, काळी कसदार भूमि या गोष्टींनी वस्तीला रमविता रमविता कायमच बाधून टाकल ।

मग माणसातल्या मस्तीचा धिगाणा सुरू झाला

जवळच्या दहापधरा कोसात आडगावाच्या चौधऱ्याचं नाव अनेक-कारणांनी अनेकमुखी झाल होत ।

अनायासेच चारचौघात नाव होऊन थोरामोठ्याच्या बैठकीत गादी-तक्क्याला मानान बसण्याची आकांक्षा असलेल्या एकाद्या कुटुंबातल्या कर्त्या पुरुषाची स्त्री गर्भार असली तर मुलगीच व्हावी असे नवस केले जात.

होराशास्त्र उलगडल जाई. मुलगी झाली की विद्वान् गणल्या जाणाऱ्या ब्राह्मणाकडून जातक वर्तविल जाई. मुलगी चागल्या मुहूर्तावर जन्मल्यामुळ आणि म्हणून ती भाग्यमती असल्यामुळ फार मोठ्या घरांत पडेल, हे अदाज लिहून ठेवले जात.

त्या वेळच फार मोठे घर आडगावच्या चौधऱ्यांखेरीज जवळपास कुठं ऐकवात नव्हत !

मग साहजिकच मुलीला जोजवताना जी गाणी म्हटली जात त्यात चौधऱ्याच कुळ उजळण्यासाठी अवतरलेल्या या तारामतीची गर्भित स्तुति असे !

दुसऱ्या एकाद्या घरात अशा जन्माच जरा दबकतच स्वागत होत असे. मुलगी झाली आणि ती सुवर्णी, नाकी डोळी नीटस आणि देखणी असली की, कपाळावर हात मारून भावी काळच्या अनेक सकटपरपराना कारण ठरेल अस ते दुश्चिन्हच मानल जाई !

मुलगी आणि तीहि रूपमती ! निष्प्राण करून आडगावाच्या चौधऱ्यांच्या नजरेपासून तिला कायमच दडवून ठेवाव किंवा आताच विद्रूप करून दुर्मति चौधऱ्याच्या ती नजरेत भरणार नाही, अस कराव अस वाटत असे !

आडगावाच्या चौधऱ्याचा नाममहिमाच असा होता !

एकादा धनको कर्जवसुलीसाठी ऋणकोच्या घरीं येई. जातीच्या कर्जबाजारी माणसाप्रमाणे त्याच्याकडून काही वायदे सकारण वा अकारण टळलेले असत. शपथेवरली भरीव आश्वासन म्हणजे पोकळ थापा ठरत.

मग साहजिकच धनको दाराची चौकट सोडायला तयार नाही अस पाहून ऋणको म्हणे, “ भले ! अगदी आडगावच्या चौधऱ्यासारखाच तगादा दिसतो आहे तुझा ! ”

“ पण दिलेल कर्ज मात्र आडगावच्या चौधऱ्यासारख खोट नाही अं ! ”

“ तें आलं लक्षात ! ”

चौधऱ्याचा तगादा मोठा चिवट व तितकाच चावरा असे !

केलेल्या वायद्यावर रकम दिली नाही तर कुळान अगाला राख लावून निघून जावं, किंवा घरादाराची आणि प्रसंगी प्राणाचीहि आशा सोडावी, हे अगदी ठरून गेल होत !

यात्रेच्या अथवा तशाच इतर रहदारीच्या गर्दीत उंची पोशाक केलेला एकादा ऐटबाज आणि आकडू माणूस धसमुसळ करून माणसांना रेटीत आणि सारीत पुढ घुसू लागला की धक्का लागून चिडलेली माणस त्या दिमाखाकड बारकाईन पाहात आणि म्हणत, “ अहो, आडगावचे चौधरी ! जरा माणसासारख चला ना ! ”

आडगावचे चौधरी डामडौल करीत असत हे खर होत. पण ते माणसासारख चालत वागत नव्हते की काय कोण जाणे !

पोशाखी माणसान ते ऐकल कीं, “आडगावचे चौधरी” हे सहजच लाभलेल नामाभिधान भूषण मानाव की दूषण समजाव हे न समजल्यामुळं तो ओशाळून जात असे.

एकाद्या धर्मप्रवण आणि दानशूर यजमानाकड मुग्रास आणि कडोस-रीळा ओक्षं करणारी सभावना मिळविलेला ब्राह्मण जेवणाची स्तुति करू लागला आणि यजमानाच्या सढळ हातांचे कौतुक करू लागला की, तें ऐकणारा परिचित म्हणे, “ साभाळ रे बाबा ! आडगावच्या चौधऱ्याची दक्षिणा न ठरो म्हणजे मिळविली ! ”

“ चौधऱ्याची दक्षिणा ” हा सभावनेचा एक मनोरंजक पर्याय होता.

आपल्या दानशूरतेचं प्रदर्शन करण्यासाठी चौधरी लाबलाबचे ब्राह्मण बोलावीत. त्यांना आग्रहान चागल जेऊ घालीत ते मागतील ती दक्षिणा देत

सुप्रसन्न झालेला ब्राह्मणगण उघड्या तोडान आणि सैल जिभेन चौधऱ्यांना आयुरारोग्य आणि धनधाम्याच्या वैपुल्याचा आशीर्वाद देऊन आडगावच्या शिवेबाहेर पडला की, लुबाडला जात असे ।

लुबाडलेली दक्षिणा मागल्या दारान चौधऱ्याच्या 'वरवाड्या'वर येऊन पडल्याशिवाय राहात नसे ।

चौधऱ्याच्या दक्षिणेला असा अर्थ होता ।

सधनतेचा चौधऱ्यावर जसा वरदहस्त राहिला तसा कगालपणाहि त्याच्या घरातून नागडा हिडून गेला ।

चौधऱ्याच्या घरी खाऊन माणस मरतील एवढ कधी वैपुल्य दिसे तर कधी कधी दुपारची भरात पडे अशातच एकादा पाहुणा आला आणि तूप आणायच झाल की नोकर दोन भाडी घेऊन घरातून बाहेर पडे. पाहुणा चाणाक्ष नसला तर चौधऱ्याच्या घरी भाड्यानी भरून येणाऱ्या तुपाच्या कल्पनेन थक्क होऊन जात असे.

--एक भाड विकायच आणि त्याच्या रकमेतून दुसऱ्या भाड्यात येईल तेवढ तूप आणायच हा त्यातला सकेत होता ।

अशा दाहक अडचणी चौधऱ्याच्या उबरठ्यावर उभ्या असलेल्या लांकानी पाहिल्या, तसा त्याच्या 'वरवाड्यात' वैपुल्यान धुमाकूळ घातले-लाहि त्यांना दिसला ।

मात्र हे वैपुल्य आडगावातल्या नाहीतर आसपास असलेल्या गावाच्या घराघरातून जबरीन ओढून आणलेल असे. गावकऱ्याचे गळे दाबल्याखेरीज चौधऱ्यांना समाधानाचे श्वास टाकता येत नसत. गांवकऱ्याच्या उपास-मारीवर त्याचे तृप्तीचे डेकर निघत. चौधऱ्याची उपासमार होऊ लागली की गावावर गडातर आल अस खुशाल समजाव । ते मजेत दिवस काढीत

आहेत असं आढळल की, जवळपासच्या एकाद्या तरी गांवावर दरोडा पडला असला पाहिजे, अस निश्चित समजून घ्याव !

चौधरी आजारी आहेत अशी एकदा बातमी 'वरवाड्या'हून निघाली की, ती फार दूरवर पोचत असे. किंवा ती तशी पोचली जावी अशीहि योजना नसेल कशावरून ?

मग 'वरवाड्या'च्या प्रवेशद्वाराशी फार लांबलांबची मडळी कमी-अधिक सचित आवट चेहरा करून आत प्रवेश मिळविण्यासाठी थांबत. कारभारी आणि पहारेकरी शिकवून ठेवलेले आणि परपरेत मुरून निघालेले असल्यामुळे त्या जमावाची न्याहाळणी, पाहणी करीत. मागल्या दाराचे आणि पुढल्या दाराचे अशी त्या जमावाची वर्गवारी होई....

'बुढल्या दाराच्या'ना मागल्या दारान प्रवेश करणारासवधी वाटे की, ती मडळी स्त्रीवर्गाच्या परिचयाची, आप्तप्राय प्रियतम अशी आणि चौधऱ्याच्या घराण्यासाठी निकट परिचय असलेली माणस असावी.

पुढल्या दाराची माणस चौधऱ्यावर असलेल्या कर्जाच्या वसुलीसाठी आलेली असत. चौधऱ्याची प्रकृति तोळामासा होऊन आपली रकम बुडणार तर नाही, या शकेन ते आलेले असत. अशा शकाखोराना प्रवेश मिळताच मोठ विलक्षण दृश्य दिसे. हातात वेताची छडी घेऊन तोडान काही पुट-पुटत आणि जमिनीवर छडीचे प्रहार करीत बंठकीत एक मात्रिक बसलेला असे. हुडहुडी भरल्याच सोग केलेले चौधरी सारखे चळचळ कापू लागत. त्यांना भूतबाधा झाली असावी, असे पाहणाऱ्यांस वाटावे असाच एकंदर तेथला सच असे. मात्रिक छडीच्या फटकाऱ्यासरशी विचारी,

“ कोण आहेस तू ? ”

“ ब्रह्मराक्षस ! ”

“ चौधऱ्यांना का घरलस ? ”

“ ते सपत्तिमान आहेत म्हणून ! ”

“ केव्हा सोडणार त्यांना ? ”

“ तेवढाच सधन असा एकादा साधकार मिळाल्यावर ! ”

वाड्यात प्रवेश केलेला माणूस अतिशय घाईन निघून जाई. जणू चौधऱ्यांना लागलेला ब्रह्मराक्षसच त्याला धरायला धावला आहे !

मग मात्र ‘ पुढच्या दारा ’ शी थांबलेली कोणतीच आसामी वाड्यात प्रवेश मिळविण्याच धाडस करीत नसे !

चौधऱ्यांना एकादी सरकारी रक्कम मिळायची झाली तर कचेरीत बसणारे भला मोठा जमाव त्यांच्याबरोबर असे. चपराशी न् कारकुनाना त्याच मोठ नवल वाटे मात्र रक्कम मिळताच चौधरी मागच्या दारानं निघून जात आणि कचेरीचा व्हरांडा अडवून बसलेला तो जमाव मग आडगावाच्या दिशेन घाईन जाई. ती माणसं कर्जाच्या वसुलीसाठी आलेली असत त्यांना चौधऱ्याची भेट कित्येक दिवस व्हावयाचीच नाही. पुढे भेट होऊन तरी काय उपयोग ? कारण आलेली रक्कम चौधऱ्यांनी एवढांना फस्त करून टाकलेली असे !

दगलबाजी, डाकूगिरी, द्वेष, अहता, वामगमन, लुच्चेगिरी अशा अनेक अवगुणांच्या प्रकर्षाच उदाहरण देताना आडगावच्या चौधऱ्याचा उल्लेख निघाल्याशिवाय रहात नसे !

शौर्याचा आदर्श म्हणजे आडगावचे चौधरी ! आणि क्रौर्याची परि- सीमा म्हणजेहि आडगावचे चौधरी हे लोक पहात आले होते आणि सांगत आले होते !

बस सांगतात की, नानाजी नावाच्या चौधऱ्याला फार मोठ्या रक्क- मेची भलती नड पडली ! जवळपास, रामोशाना घेऊन रात्रीचं ‘ डहान ’ मारायला एकादा देशमुख, देसाई त्या काळी उरला नव्हता की त्या कार- वाईत आणखी काही अडचणी होत्या, कोण जाणे !

नानाजी चौधरी फार बेचैन झाले होते, हे मात्र खरं !

‘विठ्ठल मारोती’ ‘यादवराव नाना’ हे शाही पेशकारीवर होते, तोवर आडगांवकर चौधऱ्याविरुद्ध होणाऱ्या एकूण एक तक्रारी ‘नजर अंदाज’ केल्या जात. नानाजी वसूल केलेली सगळीच मालगुजारी हडप करून बसत. ती आलीच नाही अस कळल तर राजधानीच्या खजीन्यात बिन-बोभाट रक्कम दाखल केली जाई. कारण यादवराव नानाजी धाकटी सून म्हणजे नानाजी चौधऱ्याची थोरली मुलगी ! आणि नानाजीच द्वितीय कुटुंब म्हणजे विठ्ठल मारोतीची ज्येष्ठ कन्या !

ही सोयीरसगाई आडगावकराच्या साऱ्या दुर्वर्तनाच सुतक साभाळून घेई !

[प्रत्येक पावलागणिक काढाला बदलायची खोड नसती तर काळचानं पाढर मुळीच जवळ केलं नसत !]

काळ बदलला !

नवाब शकील जग हा शाही पेशकार झाला !

मालगुजारी थकलेल्या बाकीसह ताबडतोब दाखल करण्यासाठी आडगावच्या चौधऱ्याच्या नावाने दौलताबादी कागदावर काळ्याभोर शईत लिहिलेल्या मोहोरेदार अक्षरातल्या ‘मोहरबाज’ आणि ‘मोहरबद’ ‘फैमायशी’ ‘वरवाड्या’वर गुदरू लागल्या

तिसऱ्या ‘फैमायशी’ला नानाजीचा चेहरा पार उतरून गेला. गुडघ्यात डोक घालून ते बराच वेळ बसले.

जातखुद्द राजधानीला जाऊन आणि मुठी दाबून ही भानगड आणखी कांही दिवस लांबणीवर टाकता आली तर पाहावी म्हणून नानाजींनी ‘बल्दा’ (राजधानीच लाडक उपनाव) गाठला !

शकीलजगांना त्यांनी नजराणा पाठविला. ‘जुकाम’ (पडस) झाल्या-मुळं ‘ना तवानी’ (अशक्तता) फार वाढली होती. म्हणून पेशकारांच्या देवडीवरून नानाजींना विनाभेटीच परत याव लागल.

आणखी तीन चार दिवसानी भेटीचा एकदा प्रयत्न करावा अस त्यांनी ठरविले.

भेटीत काय सभाषण होईल, आपण कोणत्या प्रश्नाना काय उत्तर द्याव, याचा ते विचार करीत अन् रकमेची जुळवाजुळव कशी करतां येईल या विचाराने तर ते हैराण होऊन जात !

शिणलेल्या मेढूला जरा तकवा आणण्यासाठी ते रात्री 'बल्दा' पाहायला निघाले.

राजधानीतली रात्र पाहण्यासारखी होती म्हणूनच की काय जिकडं तिकडं रोषणाई दिसत होती लालबाग नावाच्या मोहल्यात मद्याच्या फेसात मदिराक्षीच्या नजराचा वेध घेतला जात होता. पण्यागनाचा झिरझिर उन्मादक वेश आणि प्रसाधन धुदकारलेल्या नजराना बोचत होत. नर्तिकाच्या नूपुर झकाराने, सुरेल आवाजाने आणि ढगदार ठुमरीने विलास-मदिर भरून गेली होती मधूनच होणाऱ्या अगमोडीने मस्त झालेल्या 'सफेद पोश' प्रेक्षक समुदायातून शब्द निघत होते, "वाहवा ! वा ! क्या खूब !"

त्या काळी 'व्यकासानी' नावाची एक रूपसपन्न आणि सुप्रसिद्ध नर्तिका बल्दाच्या नवाबात फार 'लाडली' होऊन राहिली होती. आडगावच्या चौघऱ्यांनी तिच्या प्रशस्त बैठकीत प्रवेश केला एका रिकाम्या स्थानावर बसल्यावर बैठकीतल्या प्रेक्षकाचे चेहरे न्याहळले त्याच्या परिचयाचे उबर-ग्याचे विलासी नवाब प्रेक्षकात होते नजरानजर होताच आदाब अर्ज झाला परस्परांनी पुढे होऊन हातात हात मिळविले आणि मग दोघहि हवापाण्याच्या गोष्टी करीत एकमेकाजवळ बसले. तोच 'सानी' आली नवाबसाहेबानी 'हीच ती जरा पहा तर खरी' असा कोपर टोचून इषारा केला चौघऱ्यांनी एकवार चेहरा न्याहळला आणि ते पानाच्या तबकाला हातहि न लावता उठले, ते किळस आल्याचा उद्गार काढीतच— "थू थू थू थू !"

आपली चादीच्या मुठीची 'शानदार' काठी उचलून ते तत्काळ बाहेर पडले !

एका बड्या पाहुण्याला इथ अपमानकारक अस काय वाटल, ते इतर प्रेक्षकांना समजल नसाव ! आपल्याकडून काही ' कुसूर ' झाला की काय या शकेन सानी क्षणभर व्यथित झाली.

उबरग्याच्या नवाबानी चौधऱ्यांना दाराबाहेर गाठल न विचारल,
“ क्यूड ? चौधरीजी ! क्या बात है ? असे एकाएकी नाराज का झालात ? ”

नाराजी नाही तर काय !

बल्याला येऊन अशी बदसूरत पाहण म्हणजे अपशकून होता ! असे विद्रप चेहरे पाहण्याची आडगावच्या चौधऱ्यांना सवय नव्हती ! नवाब-साहेबानी अशा ' बेशकल ' स्त्रीवर लटू होऊन जाव, म्हणजे नवलच ! आडगावच्या पोरी नवाबसाहेबानी पाहिल्याच नव्हत्यान् काय ! त्या बेफाम सुंदर ! तशाच वेळूट आणि मस्त ! खर म्हणजे ' दहकानी जवानी 'चा नवाबसाहेबाना स्पर्शच झाला नव्हता ! त्यामुळ तिच कितीही आणि कसही वर्णन केल, तरी काय उपयोग होता ?

उभ्या उभ्याच नवाबसाहेबानी आडगावची पोरगी हवी असल्याची लपट भाषा केली वाटेल तेवढा पैसा ओतायची त्याची तयारी होती, आणि आडगावचे चौधरी तरी त्याचे जिगरदोस्तच नव्हते काय ? लग्नेच खरेदीच्या शब्दाना अवसर लाभला

मग ' माल ' दाखविण्यासाठी आणि सौदा करण्यासाठी नानाजी चौधऱ्यान उबरग्याच्या नवाबाला आडगावी आपल्या 'वरवाड्या'त आणल.

आगत स्वागत आणि उपाहारादि प्रकार आटोपल्यावर घनिणीच्या वेशात सहज एकदा अतर्गृहातून बाहेर आलेल्या स्त्रीकड नानाजींनी नवाब-साहेबाना इशारा करून पाहायला लावल.

ती सुरेख आणि सुडौल आकृति जशी वेगान नजरेच्या कक्षेत आली तशीच आणि तेवढ्याच वेगान नजरेपार गेली.

प्रेयसीच्या नजरेसाठी प्रियकर नजर गमावून बसला ? की प्रेयसी दृष्टिआड झाली तेव्हाच प्रियकराला दृष्टिलाभ झाला ?

ते स्वप्नातल चादण प्रत्यक्षात पाहण्यासाठी नवाबसाहेब हुळहुळ झाले !

सौदा ठरला !

पण आडगाव हे लुच्याच गाव असल्याची वाईट स्याती नवाबसाहेबाच्या आजोबापासून ठाऊक होती. 'माला'ची रक्कम गावाची शीव ओलाडत्यावरच दिली जाईल असा करार झाला !

कोणत्याच अटीला चौधऱ्याचा इन्कार नव्हता !

मग ठरलेल्या दिवशी पडद्याचा मेणा आडगावाबाहेर पडला मखमली आणि गोडेदार छताच्या छकड्यात लोडाला टेकून बसलेल्या नवाबाच्या शेजारी नानाजी बसले आणि ती लहानशी मिरवणूक धोपट रस्त्याला लागली

नेमलेल्या स्थळी सौद्याची रक्कम घ्यायला आणि घ्यायलाही आरंभ होतो न होतो तोच एका मशस्त्र लुटारू टोळीचा गराडा पडला. चौधरीच्या रक्षकाची शस्त्र टोळीवाल्यांनी छिनून घेतली आणि रकमेची थैली हस्तगत केली. टोळीच्या नायकान नानाजी चौधऱ्याला छकड्याखाली खेचल. काय बदमास होता नानाजी चौधरी ! आडगावची अश्राप पोगी कुठल्याशा नवाबाला विकीत हांता नाही का ? नानाजीला मेण्याशी वाधून टाकण्यात आल नवाबसाहेबाच्या नावगावाची खडसून चौकशी झाली. वदुकीच्या नळीशी छाती भिडविल्यावर खोट बोलायची छाती होण अशक्य होत !

नवाबसाहेबानी सगळ खर खर सांगितल ! दिसण्यात धिप्पाड असलेला टोळीचा म्होरक्या चळचळ कापत असलेल्या नवाबसाहेबाना म्हणाला, " तुमच्यासारख्या खानदानी माणसान अशा भानगडीत पडण योग्य नाही परन्तु यात तुमचा तरी काय कुसूर ! ही सगळी हरामखोरी या नानाजी चौधऱ्याची ! आम्ही याला आता गोळी घालणार आहो ! जान प्यारी असेल तर पळता येईल तेवढ्या जोरान पळा ! पुन्हा मात्र आडगांवच्या पोरीच्या नादी लागू नका ! "

लाख गमावले तरी जान बचावल्यामुळे लाखाची कमाई झाली अस
समाधान वागवीत उबरग्याचे नवाब सही सलामत आपल्या माणसात आले !

‘ बहोत अच्छा हिरामण ! ’

नानाजी चौधन्यानी टोळीच्या म्होरक्याला-हिरामण रामोशाला-
शाबासकी दिली.

हिरामणन चटकन् त्यांना बधमुक्त केल आणि त्याच्या पायावर
मस्तक ठेवले.

रकमेच्या थैलीसह तो सर्व लवाजमा आडगावच्या वरवाड्यावर येऊन
दाखल झाला.

शकील जगाच्या नावान लगेच फैमायशीच्या सदर्भात आडगावाहून
उत्तर रवाना झालं.

आडगावची मालगुजारी हुजुराच्या सेवेत दाखल रग्यागादी येथून
वेळेवर रवाना झाली.

आमच्या बद्दकिसमतीन वीस पचवीस कोसावर रकमेची ‘गुमनाम’
लुटारूकडून बेरहमीन लूट झाली ! आणि दोन महिन्यांनंतर जखमी झालेला
फक्त एकच इसम ती बातमी घेऊन परत आला आता घरातील सर्व
‘चीजबस्त’ (याने जेवर) विकून चागला इतेजाम करून रक्कम पाठविली
आहे. ‘ताकीर’ (उशीर)ची माफी असावी....”

एकदा म्हणे अस झाल की, आडगावच्या एका सोनाराची पोरगी
पाच सहा मैलांवर असलेल्या ‘धारपिपरी’च्या देशमुखान पळविली !

यान्नेतली भेट ! गर्दीतला हवाहवासा वाटणारा कोपराचा धक्का.
त्या धक्क्यातून फुटलेल्या विजाचे फटकारे ! डोळ्यांनी घेतलेला मनाचा
तळ ! मागोवा ! जवळीक मिळविण्याची आतुरता !

अनुरागाच्या अग्निशिखेवर आपली अन्तःकरण टेकून ती पांखर
थाबली !

हात धरल्यावर बोलाचाली झाली. मनोगताची सर्वच सूत्र शब्दानी स्पष्ट झाल्यावर ती जुळती ठरली आणि मग गुफली गेली

आडगावच्या सुवर्णकाराची पोरगी म्हणजे मुशीत ओतून काढलेली मुसमुस होती ! आडगावच्या पाण्यावर पोसलेली ज्वानी तिच्या अगरगात नुसती नळनळत होती !

धारपिपरीचा देशमुख लपून छपून आडगावच्या वस्तीला रात्री मुक्कामाला येऊ लागला. प्रेयसीच्या प्रतीक्षेतील औत्सुक्याच चादण त्याच्या वाटेवर साडू लागल आणि रात्रभर तिच्या जागलेल्या आणि जागविलेल्या डोळ्यातली लाली आभाळात फुलली की तो निघून जाऊ लागला !

आडगावच्या पाणदीतले व्होले सध्याकाळीच खुसफुसू लागत आड-रानातील झोपाळ झाडाच्या सावल्या गर्द होऊन एकमेकात घट्ट मिसळून जात. आडगावातली देवळं रात्री खूप उशिरा रिकामी होत. जवळचे बाजारहाट बहूरून जात ! आणि मग आडगावच्या सार्वजनिक विहिरीत एका निद्राजड नेत्राच्या किशोरीचा पोहरा पुन पुन्हा पडत राही आणि बुडू लागे !

राघून चोच मारलेल्या फळाला येणाऱ्या माधुरीसारखाच हा सगळा प्रकार मधुर वाटू लागला !

मग बातमी फुटली.

“ सोनाराची पोरगी धारपिपरीच्या देशमुखाचा हात धरून गेली ! ”

मग निराळ्याच शब्दात ती बातमी प्रकट केली जाऊ लागली,

“ देशमुखान सोनाराची पोरगी पळविली ! ”

ज्या दिवशी ही भानगड उजेडात आली आणि उजेड झाला तोच धारपिपरीची प्रौढ समजदार मडळी देशमुखाच्या वाड्यात आली. आडगावच्या चौघऱ्याला गाव जाणून होतच देशमुखाच्या अशा वर्तमान गावावर नसत सकट येणार हे आता नक्की झाल होतं, आता सरळ आडगावाला जाऊन चौघऱ्याची क्षमा मागावी आणि सोनाराची पोरगी सन्मानान परत करावी, हेच हिताच होत !

देशमुखाच तरुण रक्त विरोधांना जुमानण्याइतक पातळ नव्हत !

त्यान सांगितल, “ मला चौधऱ्याच मुळीच भय वाटत नाही ! पण गावावर काही सकट आलच तर मी आपणहून चौधऱ्याच्या स्वाधीन होईन ! ”

अजाण हट्टाच्या ताठरपणापुढ अनुभवाची जाणीव काहीच करू शकली नाही !

माणस आली तशी परत गेली !

देशमुखान हलकेच आपल्या प्रेयसीकड पाहिल ! लाजून तिन खाली पाहिल आणि पायाच्या अगठचान ती जमीन उकरू लागली नखान सकट उडविण्याचं सामर्थ्य तिच्यात होत हे नक्की !

‘ वरवाड्या ’ तल्या भरलेल्या बैठकीत ही वातमी चाचरत आणि दबकत निघाली लोडाला टेकून बसलेल्या आणि जवळच्या एका माणसान करून दिलेल पान चावायला आरंभ केलेल्या राजाजी चौधऱ्यानी गर्जून विचारल, “ काय ? हे खर ? ”

त्याचा करडा आवाज साध सभाषण झाल तरी महारवाड्यातल्या शेवटल्या खोपट्यापर्यंत जाऊन पोचत असे

या अनिष्ट आणि अप्रिय वार्तेन आता तर तो चागलाच तापून निघाला होता !

तो ऐकताच मोकळेपणान बसलेली बैठकीतली माणस भेदरली आणि सावरून बसली खालच्या घरात पाळण्यात झोपलेली काही तान्ही मुलं एकदम दचकून किचाळत उठली वरवाड्यातल्या पाणक्याच्या हातचा पोहरा एकदम सुटला आणि विहिरीत पडला. चौकातल्या आडावर पाणी भरीत असलेल्या कुलागना घराकड धावून मुलाना छातीशी धरून त्याचे कान फुकू लागल्या ! आडगावचे चौधरी आजच काय खलास झाले होते ? त्याच्या परवानगीवाचून सोनाराच्या पोरीन गाव कस सोडलं होत ? धारपिंपरीचा देशमुख असा चढेल केव्हापासून झाला होता ? मुलीचे पालक काय करीत होते ? अस काही अयोग्य व्हाव, हा राजाजी चौधऱ्याच्या अस्तित्वाला केवढा तडाखा होता ?

अंगांत एकाद्या विचित्र अनावर शक्तीचा सचार व्हावा त्याप्रमाणे ते तडफडून एकदम उठले दारात उभे राहून त्यांनी रामोशाला हाक मारली, “ काश्या ऽ ऽ ऽ—”

थोरामोठ्याच्या तोडातून ‘ काशीनाथ ’ असं संबोधन रामोश्याला उद्देशून निघेल हे अशक्यच होत ‘ काश्या ऽ ’ असा कर्णकठोर उच्चार ताणताना ‘ शा ’तून निघालेले ‘ आ ’ काराचे प्रातःध्वनि भेदरून स्तब्ध झालेल्या वातावरणाला नुसते झडपीत गेले !

वरवाड्यातल वातावरण फार गरम झाल्याची ती खूण होती !

काश्यानं शिळ्या भाकरीचा पहिलाच घास दातात रगडायला आरंभ केला होता लगेच त्यान पाण्याचा घुटका घेऊन तो तुकडा गिळला. आणि मुडास सावरीत तो धावतच आला.

चौघऱ्यांनी मुलीच्या आईवडिलांना बोलावून घेतलं. खरं काय आहे याची चौकशी केली वेळीच ही वार्ता का कळविली नाही म्हणून घमकावले !

असा काही प्रकार होईल याची आईवडिलांना काही कल्पना नव्हती. आणि तसे काही असत तर चौघऱ्यासारख्या गावाच्या रक्षकाला त्यांनी कळविले नसत का ?

झाली ही चूक मोठी होती !

क्षमायाचनेसाठी त्या जोडप्यान हात जोडले होते. मुलगी कुठंही असली तरी सुखात रहावी अशीच इच्छा त्यांनी बोलून दाखविली !

चौघऱ्यांनी त्या सुवर्णकाराकडे एक डोळा आकुचित करून पाहिल. त्यांचा पाहण्यातला अभिप्राय कुणालाच कळून येण्यासारखा नव्हता ! सकाळी ते सोनाराच जोडपे गावाला वळसा घालणाऱ्या ओढ्यात मरून पडलेलं आढळलं.

काश्याचे डोळे त्या दिवशी अधिकच लाल दिसत होते !

त्या जोडप्यान आत्महत्या केली होती की त्याचा खून झाला होता काही कळत नव्हतं. कुठ काही कुजबुज करतां येत नव्हती. कुठ कुणा-

जवळ सहानुभाव प्रकट करता येत नव्हता. किंवा कुणी अधिक चौकशीच्या भानगडीत पडेल हेहि अशक्यच होत !

मग एकारात्री जेवण वेळ टळल्यावर धारपिंपरीच्या देशमुखाच्या वाड्यापुढे तोड्याच्या बंदुकीचा एकदम दण्ड असा बार झाला !

किकाळी फोडण्याइतकीही भयाला सावधानता राहिली नाही. आधार आणि अडोसा करून ते चळचळ कांपू लागले. 'चौधरी आला' हीच कुजबुज मितीमितीतून फुटली. आणि लगेच दाराचे अडसर सरकले !

खरच चौधरी आले होते !

काश्या रामोश्याने बंदुकीचा बार केला होता. चौधरी एका उमद्या घोडीवर स्वार होते घोडी फुरफुरत होती खुरानी जमीन उकरू पहात होती. चौधरी लगाम सावरून तिच्या सगरसिद्धीला जणू अडवीत होते ! मशाली ढणढणत होत्या आणि तीस पस्तीस सशस्त्र माणस आवाहनाच्या थाटांत सुसज्ज होती !

मग काही समजूतदार आणि वयस्क माणस हात जोडून सामोरी आली. देशमुखाकडून घडलेला अपराध अक्षम्य होता ! पण राजाजी चौधऱ्याच्या औदार्याला आवाहन करायला केवढा चांगला अवसर लाभला होता !

चौधऱ्यांनी 'अ' आणि 'ह' चेच भरीव कठोर उच्चार होऊ शकतील अस हास्य केलं. ते त्यांच्या जबड्याच्या भागातच दडवून ठेवले होते की काय न कळे ! मनाच्या कुठल्याच मृदु ओलसर भागाचा त्याला स्पर्श नसावा !

एकाद्या खल पुरुषाला शोभेल असं ते भयप्रद हास्य होत !

गांवकऱ्यांनी लगेच घराघरातून होती नव्हती तेवढी सपत्ती चौधऱ्यांच्या जवळ आणून ठेवली. चौधऱ्यांनी रुकार दिला नाही किंवा इन्कारहि केला नाही ! क्षणभर तिकड पाहिलं न पाहिल्यासारखे करून त्यांनी देशमुखाच्या दाराकडं नजर वळवून काश्या रामोशाला इशारा केला.

काश्या आणि त्याच्या जोडीदारानी देशमुखाला आणि त्याच्या प्रेयसीला ओढून बाहेर आणल आणि पूर्वीच सगळे बेत बात आखल्याप्रमाण त्यांना परस्परासमोर काही अंतरावर बांधून टाकल

तोच सोनाराच्या मुलीच्या अगाला आच लावली गेली. वस्त्र पेटल. मोठा भडका झाला. तिच जित ओल अग चट् चट् वाजत शिजून निघाल. आणि अखेर ती भाजून खाक झाली !

वेदना असह्य झाल्याचा बारीक चित्कार निघाला नाही दयेची याचना तर तिन मुळीच केली नाही !

तिच्या सहनशीलतेन चौधऱ्याच क्रौर्य आणि कठोरतेच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या की काय कोण जाणे !

अस होत आडगावच पाणी !

मग देशमुखाच्या पायाची पहिली चिधी पेटली चटके बसू लागताच तो ओरडू लागला.

कच्च मडक !

चौधऱ्यानी आपल ठराविक भयानक हास्य केल आणि म्हटल, " नादान ! आडगावची पोरगी पळवायला फार दम लागतो ! जोखलस का त्या पोरीच पाणी ? "

मग जळून खलास होईपर्यंत देशमुखाच्या किकाळ्यानी ते गाव भरून गेल होत !

पायाशी आलेली रक्कम चौधऱ्यानी जळून खाक झालेल्या सोनाराच्या पोरीच्या सागाड्या पुढे ठेवली मग अधारात तोड घेऊन उपरण्यान डोळ्याच्या कडा त्यानी उगीच पुसत्यासारख्या केल्या आणि काश्याला पुढ घालून ते ' वरवाड्या 'वर आले !

वाळाजी चौधरी आपली पोरगी बाजीराव देसायाच्या थोरल्या मुलाला द्यावयाचा मनसुबा करून होता. पोरगा दिसण्यात उमदा आणि

उमेद वाढवील असाच होता. शिवाय झाडगावच्या आसपासच्या तीन चार वाड्या धरून देसायाना पधरा हजाराची अमदानी होती. ठिकाण चटकन् नजरेत भरण्यासारखे होत !

काही वजनदार नातेवाईकाकडून चौधऱ्यांनी निरोप करून पाहिले. ते देसायानी कानावर घेऊन कानाआड केले की आणखी काही झाल कुणाला माहीत ! काहीच जबाब आला नाही !

आपल्या झुपकेवाज मिशावर चौधऱ्यांनी अगठा आणि तर्जनी फिरविली आणि स्वतः लाच ऐकू येईल असा दीर्घ हुकार टाकला.

एके दिवशी ते स्वतःच देसायाच्या झाडगावी गेले.

किचित् अधू दृष्टीच्या थोरल्या देसायांनी प्रश्न केला.

“ कोण ? ”

“ मी बाळाजी चौधरी आडगांवकर ! ”

मुलीच्या बापाची सगळी लीनता आणि शालीनता अग्नी आणून चौधऱ्यांनी उत्तर केलं,

“ ओ ! हो ! हा ! याव यावं ! ”

असं स्वागत करून देसायांनी त्यांना हाताला धरून आपल्या शेजारीच बसवले. कुशलाची पूसतपास झाल्यावर मधल्या घराकडं तोड करून देसायानी फर्मावले,

“ अहो ! आडगांवकर चौधरी आले आहेत ! उपाहाराचं लवकर तयार करा ! ”

इतक्यात रुईफुलाचे रेशमी कांठ असलेले घोतर नेसलेला तेज पुज, गौरवर्णी, डोक्यावर सजाव असलेला आणि गळ्यातली सुवर्गाची कठी सावरण्याचा चाळा करणारा एक तरुण मुलगा बैठकीत कपडे घालण्यासाठी आला.

त्याची स्नानसध्या नुकतीच आटोपली असावी थोरल्या देसायांनी त्याच्या ऐटबाज चालीचा अभिमान अत्यर्यामी साठवीत म्हटलं,

“ कांतराव ! हे आडगांवकर चौधरी ! नमस्कार करा याना ! ”

कातरावांनी नम्रतेन चौधऱ्यांना वदन केलं. चौधरी कातरावाकडं नुसते पाहतच राहिले !

देसाई आतिथ्यशीलतेत फार नामांकित होते, चौधऱ्याचा मुक्काम आठ दहा दिवस त्याच्याकड होता, तरी त्यांना ते जाण्याची भाषा मुळीच काढू देत नव्हते !

“राहा हो ! आधीच तुम्ही दुर्लभ तशात आलात काय आणि लगेच जातो म्हणता काय ! आमच्या येथल जेवण आवडत नाही की काय ? ”

“वा ! वा ! अस कस म्हणता ? ”

“मग राहाच ! ”

“मी तर आपण कायमच पदरात ध्याव म्हणून तर आलो आहे ! ”

चौधऱ्यांनी सूतोऱ्याच केल आणि मग मनोगत उघड करून सांगितलं. थोरले देसाई विचित्र तऱ्हेन हसले. ते हसले की त्यांनी उपहास व्यक्त केला काहीच कळल नाही.

जरा विचार केल्यासारखा करून बाजीरावांनी चौधऱ्याचा हात धरला आणि त्यांना एका प्रशस्त लादणीत नेलं. तिथ पडलेले भरलेल्या थैल्याचे वेगवेगळे ढीग आणि त्यावर ठेवलेल्या चिठ्ठ्या त्यांना वाचून दाखविल्या.

दाभाडकर देशमुखाचे वीस हजार पडले होते ! राजणगावच्या आबासाहेब लाख्याचे तीस हजार आले होते ! आणि सर्वात बरचा आकडा चाळीस हजाराचा होता ! हा आगाऊ आलेला हुडा कसा परत करावा याचा खोल विचार करूनहि थोरल्या देसायाना मार्ग सुचत नव्हता ! बाळाजीची छाती फुटून गेली नाही, हेच नवल होत !

“वा ! वा ! ” असे प्रशंसोद्गार काढीत त्या कुमट लादणीबाहेर चौधरी आले आणि मग मात्र त्याच्या जाण्याच्या घाईला थोरल्या देसायानी अडथळा केला नाही !

चौधरी खालच्या पायरीवर उतरले तोच त्यांना देसायांचं मुक्त हास्य ऐकू आलं !

काय बदमास थेरडा आहे, अस स्वतःशीच म्हणत चौघऱ्यांनी रिक-
बीत पाय घातला आणि घोड्याला टाच मारली !

आता चौघऱ्यांनी काही बोलायच तर चाळीस हजारावरच बोलावं,
अन् विशेष म्हणजे रकम आगाऊ आणून दाखल करावी ! चाळीस हजार
काय, चाळीस कवड्याहि द्यावयाच्या लायकीच देसायाच घराण नव्हत !
घोड्याच्या गतीबरोबर चौघऱ्याचे विचार चौखूर धावत होते

घरच्या मडळीनी रात्री भोजनोत्तर पाय दावताना चौकशी केली
तेव्हा चौघऱ्यांनी शातपणान म्हटल, “ जुळेल ! जुळेल ! ”

आणि मग त्यांनी आपली मान अशा झोकान हालविली की जणू
त्यांना म्हणायच होत, “ पाहून घेईन ! ”

‘ वेळ सागून येत नाही ’ अस म्हणतात ते कोणत्या अर्थान, हे बाळा-
जींना समजल नाही, त्यांना हवी असलेली वेळ मात्र सागूनच आली होती !

एकदा ‘रामदेवळी’चे दडके चौघऱ्याकड आले. दडक्याच न् देसा-
याच कालातरातून चालत आलेल हाडवैर चौघऱ्यांना ठाऊक होत.

‘ मी आत्ये ! ’ अस आता वेळेन सागायला पाहिजे होत काय ?

खोकल्या पडशान चौघऱ्याचा चेहरा हुबेरून लालबुद पडलेला पाहून
दडक्यांनी विचारल, “ तव्यत बरी दिसत नाही ! ”

“ ह ! थोडीशी ! पाणी बदलल्यामुळ व्हायचच अस ! ”

“ का ? कुठल्या दौऱ्यावर गेली होती स्वारी ? ”

“ झाडगावच्या देसायाकड ! ”

“ अस्सं ! काही विशेष ? ”

“ तस काही नाही. पण पाहू नये ते पाहिलं आणि ऐकू नये तें ऐकल ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ तुमची नव्यान बदनामी ऐकायला मिळाली ! ”

अस म्हणून चौघऱ्यांनी हास्य केल.

पेटाऱ्यातल्या नागाला पहिली टिचकी मारताच तो जागा होऊन फणी
उभारतो की नाही हे पाहणाऱ्या जादुगाराच्या शोधक नजरेन चौघऱ्यांनी
दडक्याकड पाहिल.

दडक्यांची अहता भरपूर डिवचणी गेली होती। दडके रागानं म्हणाले,

“तो हरामखोर थोरडा अद्याप शिव्या देतच असतो नाही का आम्हाला ? ”

“शिव्याबरोबर शाप देखील ! ”

“अस ! अस ! ते काही नाही चौधरी, या देसायाला एकदां चांगलाच हात दाखविला पाहिजे ! पण तुमची मदत पाहिजे ! ”

“तुमच्याकडून हेच ऐकण्यासाठी मी उत्सुक होतो ! हवी ती मदत करायला मी एका पायावर तयार आहे ! ”

त्याच बैठकीत हातात हात जुळवून एकमेकाना मदत करण्याची वचन, अभिवचन आणि आश्वासन बळकट झाली !

शिवरूप नावाच्या रामोश्याला चौधऱ्यानी बोलावून घेतल आणि जबळपास कोणी नाही असे पाहून हलकेच ते त्याला म्हणाले,

“लवकरच आपल्याला निघाव लागेल ! तयारी ठेव ! ”

निघण्याची तयारी शिव्याला ठाऊक होती. “जी हो ! ” असा रुकार देऊन तो तयारीला लागला !

देसायाच्या घरावर डाका घालण्यासाठी चौधरी, दडके आणि मडळी निघाली. हल्ला कुणी करायचा, प्रतिकार झाला तर कसा थोपवायचा, लूट कोणत्या मानान कुठ न्यावयाची या गोष्टीची चन्चा झाली. लूट दडक्यानी न्यावी आणि मग प्राप्तीचा अर्धा वाटा चौधऱ्याना द्यावा, काही प्रतिकार झालाच तर चौधऱ्यानी तो मोडून टाकावा, अस ठरल. देसायानी पैसा कुठ ठेवला आहे वगैरे सगळ चौधऱ्यानी सांगितल !

ठरल्याप्रमाण हल्ला झाला. पण काही घटकापून्वीच कुठल्याशा लुटारू टोळीन देसायाच घर धुवून नेल होत मारहाणीखेरीज दडक्याना काहीच करता आल नाही आणि कसलाच लभ्याश झाला नाही.

चौधऱ्यानी ठरलेल ठिकाण सोडून दडक्याच्या टोळीवर फार मोठा जमाव चालून येत असल्याचा देखावा केला. दडक्यानी पळ काढला आणि चौधरी देसायाच्या देवडीवर घुसले ते डाकू म्हणून नव्हे तर देसायाचे रक्षक !

घाबरून थरथरत असलेल्या देसायाला ते म्हणाले, “ घाबरू नका देसाई! मी आलो आहे! सहज गावी परत जात असताना मला झाडगावाच्या शिवेवर काही सशयास्पद आढळल म्हणून इकड घळलो । ”

मग त्यांनी नीट चौकशी केली. दरोडेखोरांना शिव्या दिल्या. त्याचा पत्ता लावीन असा निश्चय केला आणि देसायाना दिलासा दिला देसाई मात्र आता पूर्ण कफल्लक झाले होते । आणि चौधऱ्याच्या गळ्याला पडून त्यांनी मोठा हु दका दिला होता.

प्राप्तीच्या अर्ध्या वाट्यासाठी घरी येताच चौधऱ्यांनी दडक्यांना निरोप केला. ‘ लूट मिळाली नाही, तेव्हा मी आपणाला काय देऊ ? ’ अस रडक उत्तर दडक्यांनी पाठविले. प्रत्यक्ष भेटीत शपथा खाल्ल्या. मारोतीचा शेदूर काढतो अस म्हटले

पण चौधऱ्यांशी गाठ होती । अशा बनवाबनवीन चौधरी फसणार नव्हते. लूट निश्चित मिळाली होती न त्यातला अर्धा वाटा ठरल्याप्रमाणं चौधऱ्यांना मिळण आवश्यक होत । दडक्यांनी कदाचित् ती खर्च केली असेल तर हप्त्या हप्त्यान घ्यायची सवलत चौधरी घ्यायला तयार होते अन् अशा तऱ्हेन दडक्यांच्या बोडक्यावर न झालेल्या लुटीचा वाटा चौधऱ्यांनी ठेवून दिला होता ।

काही दिवसांनी चौधऱ्यांनी देसायाकड निरोप केला,

“ आगाऊ हुडा किती पाठवायचा ? ”

देसाई आपणहून आडगावला आले, आणि चौधऱ्यांच्या पोटांत मान घालून म्हणाले,

“ मी संपूर्ण नागवलो गेलो आहे मला लाजवू नका! व्याही म्हणून आता तुम्हीच मला पदरात घ्या । ”

खर म्हणजे चौधऱ्यांनीच देसायाला नागवून त्याची सगळी लूट आपल्या घरी आणली होती. आणि आपली मुलगी त्याच्या मुलाला देऊन सोयीरसंबंध जोडला होता ।

बिचारा दडके चौधऱ्यांचे हप्ते भरना भरता भिकेला लागायला आला होता !

आबाजी चौधऱ्याचा जमाना होता । आडगावच्या आडाना नवे झरे लागले होते. आडगावच्या मळ्यातली फळ रसरसून निघाली होती. आडगांवच्या श्रमसौंदर्यावर आडगावची काळी सुप्रसन्न होती. आडगांवची गुर माजून मस्तीन डरकाळ्या फोडीत होती आणि माणसाचं दास्य सुखावह असल्याच सूचित करीत होती सौख्य आणि सपत्तीन आडगावातल घरन् घर भरलेल दिसत होतं.

चौधऱ्यानी मागितलेली रकम द्यावयाला गावकरी मुळीच नाराज होत नव्हते त्याच्या अस्तित्वानच सौख्य, तुष्टि, वैपुल्य शिगेला येत होतं अशी श्रद्धा होती ।

चौधऱ्याची आग तेवढ्यावरहि निवत नव्हती की काय कोण जाणे ।

आबाजी चौधऱ्याना एका रात्री साक्षात्कार झाला । गावातल्या महा-देवाच्या पडक्या उपेक्षित मदिराचा जीर्णोद्धार करण्याचा आदेश त्याना मिळाला ।

वरवाड्यावरल्या बैठकीत ही कल्पना बोलून दाखविताच गावभर तिच स्वागत झाल. फर्द्या तयार झाल्या. आकडे पडले. आणि 'हस्ते परहस्ते' साठी फर्द्यासह गावोगाव दूत निघाले

डाकू चौधऱ्याचा दुन्लौकिक गाणारी आणि प्रसृत करणारी माणसं म्हणू लागली,

“ धन्य चौधरी ! धन्य धन्य आबाजी आडगावकर ! अशा चागल्या कामाला कोण पैसा देणार नाही ? ”

वरवाड्यावर वर्गणीच्या रकमेचा ढीग वाढू लागला पचमंडळीना आबाजीनी बोलावून म्हटलं,

“ हें महादेवाच धन तुमच्याच सांभाळी असू द्या । ”

पंचातले प्रमुख म्हणाले,

‘ वा ! वा ! अस कस ? सत्कार्यार्थ जमलेली रक्कम सज्जनाच्याच घरी सुरक्षित राहणार । ’

आबाजी चौधऱ्यानी डोळे झाकले. आतल्या आवाजाचा त्यानीं कानोसा घेतला. आणि योगियाच्या गाभीर्यानिं म्हटलं,

“ ठीक आहे ! शंभूची अशीच इच्छा असेल ! ”

मंदिराच्या पुनर्रचनेला जोरात आरंभ झाला. वेळूळचा घृष्णेश्वर, परळीचा वैजनाथ, औढ्याचा नागनाथ लोक प्रतिवर्षी पाहायला येतात. आता त्यांना आडगावचा महादेव पाहायला मिळणार होता ! तशाच पद्धतीची बाघणी, तेवढच प्रशस्त आवार, परगावच्या प्रवाशाना उतरायला ओवऱ्या आणि भली विशाल आणि खोल बारव, अशी योजना होती दूरदूरचे कसबी लोक आणून ती साकार करण्यात येऊ लागली.

श्रद्धेची गाढता घेऊन घडविलेल्या प्रस्तराचे थर परस्परांना चिकटून बसू लागले आणि त्या सबंध वास्तूला भावनेन कमालीच सुंदर आणि सुरम्य करून टाकल !

मंदिर तयार झाल !

प्राणप्रतिष्ठेचा दिवस नवकी झाला. माघ वद्य चतुर्दशीला आडगावाच्या महादेवाची फार मोठी यात्रा जमली ! भारी पीतावर नेसून आणि सगळी शुचिर्भूतपणाची अगावर चिन्ह धारण करून आबाजी वरवाड्यातून अभिषेकासाठी निघाले. मग मंत्रघोषान मंदिर भरून निघालं. अभिषेक सपल्यावर आबाजीनी महादेवापुढ मस्तक टेकविल. आणि मनोमन काही मागण मागितल. मग दर्शनाला मार्ग मोकळा झाला. सोन्याचा मुखवटा घातलेल्या शाळुकेपुढ मुद्राच्या राशीवर राशी पडल्या. त्या एवढ्या की त्याच्या समानतेला बिल्वदळहि कमीच भरली असती !

जेवणाच्या पक्तीवर पक्ती उठल्या. विप्रवर्ग आपापसात दक्षिणेची चर्चा करू लागला. त्याच्या पितामहाच्या हयातीपासून एवढी अमाप दक्षिणा देणाऱ्या यजमानाच नावच ठाऊक नव्हत !

सोवळ्याओवळ्याचा काही भ्रष्टाकार होऊन महादेव कोपला कीं काय कोण जाणे !

रात्री अकस्मात् सोन्याचा मुखवटा नाहीसा झाला. आबाजी चौधरी दिवसभराचे श्रम घेऊन किंचित् आडवे झाले होते. ही अप्रिय वार्ता कानी येतांच ते तसेच उघडेबोडके बाहेर पडले. त्यानी गुरवाला आणि पुजा-

न्याला लाख शिव्या मोजल्या. आपल्या आवडत्या देवभान नावाच्या रामोशाला निवडक माणस घेऊन गावाबाहेरच्या सगळ्या वाटा रोखायला सांगितल्या. आणि यात्रिकांच्या प्रचंड जमावापुढ येऊन एका उंच चौथऱ्यावर उभ राहून ते म्हणाले,

“ अनेक प्रयत्नानी चौधऱ्याच्या मानवी नेत्रांना मदिराचा अपेक्षित जीर्णोद्धार झालेला दिसला. तो आडगावच्या आणि जवळपासच्या श्रद्धालू गावकऱ्यांना पहायला मिळाला ही या युगातली केवढी भाग्यशाली घटना ! पण ह्याच अभंग श्रद्धेच्या आणि प्रभावी भक्तीच्या युगात महादेवाचा मुखवटा चोरीला जावा ही केवढी घृणास्पद गोष्ट आहे. भावी पिढ्यांना हे कळल तर तुम्ही आम्ही अत्यंत सकलक ठरू ! हरकत नाही, त्या पिढ्यांना हेह कळल पाहिजे की सोन्याचा मुखवटा हरवला खरा पण लगेच भक्तिमान् यात्रेकरूपैकी एकान तो परतहि केला आणि तो पुन्हा देवावर ठेवलेला सर्वांनी पाहिला ! अज्ञान आणि अश्रद्धेन एकाद्यान मुखवटा चोरण्याची चूक केली असेल तर ती लगेच दुरुस्त करावी ! तो मागेल तेवढी रकम द्यावयाला मी तयार आहे ! ”

चौधऱ्यांनी सर्व समुदायावर सापेक्ष दृष्टिक्षेप केला.

सोन्याचा मुखवटा जमावातून परत आला नाही चौधरी तापले.

ते जिवंत असेतोवर सोन्याचा मुखवटा कुणाला पचेल हे अशक्य होत ! काही का असेना रथ मिरविताना विनामुखवट्याचा महादेव पाहण्याची त्याची तयारी नव्हती. यात्रिकांच्या दानशौर्याला त्यांनी आणखी एकदा आवाहन केल. ते अपेक्षेबाहेर यशस्वी ठरल आणि महादेवाचा रथ मिरविला तो सोन्याचा नवा मुखवटा घालूनच ! मग यात्रा ओसरून लागली !

दक्षिणेचे ओझ वाहून थकलेला विप्रवर्ग अर्ध्या वाटेतून रडत परत आला. त्याची सगळी दक्षिणा हिरावली गेली होती. आडगावच्या शिवेबाहेर यात्रेकरूंना लुटारूंचा उपद्रव पोचत होता

चौधऱ्यांनी कपाळावर हात मारून कष्टी चर्या केली या दुर्घटनेच कारण तरी काय होत ?

कुठल्या एका माणसानं धाष्टर्च करून म्हटलं,

“महाराज, आडगांवचे रामोशी यात्रा लुटताहेत ! ”

“अशक्य ! अगदी अशक्य ! आमच्या वाडवडिलानी आडगांवात अशी प्रवृत्ति ठरूच दिली नाही ! ”

“वर्तमान भिन्न आहे महोदय ! . . ”

“अस असेल तर तुम यागमोर मी रामोशाना गोळी घालीन ! ”

त्या अपरिचित माणसानं चौधऱ्याची कसोटी पाहण्याच ठरविल असल्यास न कळे !

पधरावीस माणसानी एका रामोशाला धरून चौधऱ्यासमोर आणून उभं केलं.

तो चौधऱ्याचा आवडता सेवक देवभान ! चौधरी चरकले, पण ठासून म्हणाले,

“सज्जनहो ! तुम्हाला खात्री आहे या माणसानं लूट केल्याची ? एकादा निर्दोष आणि निष्पाप माणूस अकारण वळी पडायला नको ! ”

देवभानला फक्त प्रभूची सेवा माहीत होती. त्याला समयसूचकता कुठली असायला ! प्रसगाच गाभीर्यही त्याच्या मनावर हिमालयासारख जडून गेलं असेल चौधऱ्यानी विचारणा करताच त्याला काहीच उत्तर करता आल नाही.

मग त्यानी तत्काळ बद्दक मागविली माघार घ्यावी तर प्रतिष्ठेला बाध येत होता. न्यायप्रियतेच प्रदर्शन करावं तर एका इमानी सेवकाला कायमचं अतराव लागणार होत !

खाडकन् गोळी उडाली आणि देवभानन मान टाकली ! महादेवाच्या पूजेला लाल फुल कमी पडली असावी ! आता पूजेची पूर्तता झाली होती !

अश्रूनी चेहरा मळालेली, कुकू ओघळलेली, केस विस्कटलेली अशी देवभानची बायको चित्ताचा भेद करणाऱ्या दुःखाच विद्रूप लेवून मागल्या दारी आली.

ज्या खोलीत चोरीस गेलेला सोन्याचा मुखवटा सुरक्षित होता, देवा-पुढल्या रौप्य मुद्राची रास जतन केली होती, आणि यात्रेची लूट जिथ दड-

विली होती, त्याच खोलीतून कांही नाणी उचलून आबाजी चौघऱ्यांनी तिच्या पदरात घातली आणि स्वतःला आलेला जोराचा हुंदका मान खाली घालून प्रयत्नाने दाबला !

आडगावची आबादानी इतर गावाना कित्येक दिवस सलवीत आणि भुलवीत होती ! ठाणे गावच्या कोल्हाटणी वारीवर निघाव, तसा सर्व साजबाज घेऊन घुगरमाळाचे बैल जोडलेल्या पडद्याच्या छकड्यातून निघाल्या की, चाल आणि चेहरे ओळखणारे काही शौकीन विचारीत,

“ कुठ ? ”

“ चौघऱ्याच आडगाव ! ”

“ आडगाव पाह्यल्य का कधी ? ”

“ का ? ”

“ नाही म्हटल, आता निघून पोंचाल केव्हा तिथ ? ”

“ जेवण वेळीला ! ”

ऐकणारा हसून म्हणे,

“ आडगावच्या अलीकडच चादणी निघाली नाही तर मला विचारा ! ”

म्हणणाराचा अभिप्राय आणि आशय असा होता की आता निघून आडगावला सकाळी पोचण्यापेक्षा आजची रात्र ताफ्यान त्याच्या गावांत हजेरी द्यावी आणि मग चालू लागाव.

कोल्हाटणी सार काही जाणून होत्या.

रात्रभर नाचून घामाची घुगर गाळली तरी रेवड्या विकणाऱ्या एकाद्या दुगादागा-नागारि त्या गावांत कमाई होईल की नाही याची शकाच होती.

नाक मुरडून कोल्हाटणी म्हणे,

“ रातोरात गेलंच पाहिजे तिथ ! ”

आतापर्यंत श्रोत्याची आणि प्रेक्षकाची भूमिका घेऊन थाबलेला त्या दर्दी इसमाचा जोडीदार म्हणे,

“अरे जाऊ दे ! चौधऱ्याचा इगा तिला कळलाच नाही अजून ! पैशाच गाठोड बाधून घेईल, आणि शिवेवर आल्यावर येईल पुन्हा आपल्या-कडच रडत.....”

“चौधरी डाकू आहेत अस म्हणायच्य तुला ? थाब गेल्यावर आधी तुझ नाव सागते मी !”

“मायगगे !”

ते गावकरी म्हणू लागत,

“असं काही करू नकोस ! पाया पडतो.....”

मग त्या कोल्हाटणी खो खो हसू लागत आणि घांवत्या बैलाच्या खळाळणाऱ्या घुंगरमाळाच्या मजुळ ध्वनिलहरीवर ते हास्य बराच वेळ तरगून राहिल्यासारख वाटे. बघे त्याच्या छकड्याचे उडते रंगीत पडदे पहात परतू लागत.

चौधऱ्याच्या परपरेत काही बदल झाला असल्यास न कळे !

बाबाजी चौधऱ्याची आणि त्याच्या काळच्या आडगावाची कोल्हाटणीना मुळीच भीति वाटत नव्हती. उलट दुसऱ्या एकाद्या गावी जलसा उभा राहिला आणि तेथल्या प्रेक्षकात एकादा तरी आडगावकर आहे असं कळल्यास लावणीतल लवण वाढे, नाचाची फिरकी जोसान भरून जाई आणि डोळ्याच्य मोडीन रात्रीला रंग चढे !

त्या रात्री चौधऱ्याच्या वरवाडचापुढ चागली रोषणाई झाली होती. पाढऱ्या चादरीची न् लोडाची बैठक भरली होती. वरवाड्याच्या खिडक्यांतून चौधऱ्याच कलत्र आणि इतर स्त्रीसमाज बसलेला दिसत होता. नाचरगासारखे समारंभ चौधरी आपल्या स्त्रियांनाहि दाखवीत. तक्क्या-लोडांच्या बैठकीला टेकून खूप मोठा समाज जमला होता. डफ तुण तुण्याच्या साथीवर कोल्हाटणी गात होत्या आणि झोकात नाचत होत्या. लोडाच्या नरमाईत चौधरी आपल अग स्तवीत होते. एकाद्या आघातानं

सापाचे मणके ढिले व्हावे त्याप्रमाण कोल्हाटणीच्या अगमोडीन त्यांचा विवेक विरल होत होता. प्रवाही द्रव क्षिरपून गेल्यावर उरलेल्या जड गाळाप्रमाण त्याच्या डोळ्यात वासना भरून आणि रगून थाबली होती. नर्तिकेच्या हावभावान ती क्षणाक्षणाला वाढत होती ! एकाद रसदार फळ सालपटासगट कुरतडून चावून खाण्याची इच्छा व्हावी तशी, त्या नर्तिकेला तसच उचलून तिच्याशी मनसोक्त आणि उच्छृंखलपणान एकात करावा ही इच्छा त्यांना दाबता येत नव्हती ! तिच्या मुक्क्यासरशी बाबाजीचा डोळा आकुचन पावत होता आणि खाद्याला हिसका बसत होता ! नाचाचा रंग मग अगदी गाढा झाला !

गावातल्या काही जागरूक कानाना कसली तरी भयकारक चाहूल लागल्याचा भास झाला. कुत्री भुकू लागली. जलशाला आसपासच्या गावातली माणस येत असावी अस वाटल ओपेच्या पहिल्या अमलातली काही तरणी नाजूक अग मिठी पडल्याच्या भासात उगीच चाळविली गेली. आणि मग कुशी बदलल्यावर शेज रिकामीच आहे अस आढळून आल्यावर पुन्हा हिरमुसून आणि मुरमुसून पडली

इतक्यात एकच हलकल्लोळ उडाला !

घराना आगी लागल्या. लूटमार होऊ लागली वरवाड्याच मागल दार फोडण्याचा प्रयत्न होऊ लागला.

जलसा मोडला. दिवे फोडले गेले जिथ क्षणापूर्वी बहारीच्या लावण्या चालू होत्या तिथ भयसूचक आरडाओरड उठली. जिथ विलासाचा रंग भरला होता त्या पाढ्या चादरीवर उभ्या कापलेल्या मानातल रक्त ठिबकू लागल. क्षणापूर्वी डफाच्या थापेन जे वातावरण भरून गेल होत तिथ आता बंदुकीचे बार निनादू लागले !

गावाची निर्दय कत्तल चालली होती आणि भरल्या हातान लूट होत होती !

कोल्हाटणीनी धावून चौघऱ्याच्या गळ्याला मिठी मारली. चौघऱ्यांनी एकदम हिसडा दिला आणि ती मिठी सोडवली. 'भावघन' नावाच्या

रामोशान रक्षणार्थ त्यांना अधारात ओढल तिकड गाव जळत होतं. माणस घायाळ होऊन चीत्कार काढीत होती !

“ चौघरी ! चौघरी ! वाचवा ! घावा ! ”

रामदेवळीच्या दडक्याचे साथीदार ठोशाखेरीज वोलत नव्हते. घर पिंपरीच्या देशमुखाच्या वशातले एक देशमुख आपल्या जोडीदाराना म्हणत होते.

“ एक माणूस साबूत ठेवू नका ! एक घर सोडू नका ! ”

आबाजी चौघऱ्यांना वरवाड्यावरल्या आपल्या सपत्तीच अन् मुला-बाळाचं काय कराव अस कोड पडल होतं !

ते रामोशाला घेऊन वाड्यात धावले. सपत्ति वाड्यातल्या विहिरीत टाकावी आणि बायकोमुलाला घेऊन चोरवाटेनं पसार व्हावं असं त्यांनी ठरवल होत

सूड करीत आलेली एक गोळी आबाजी चौघऱ्याच्या छातींत घुसली. त्याचा पाठरा शुभ्र बंधाचा अगारखा छातीशी रगून निघाला. रामोशान त्यांना सावरल आणि एका चोरलादणीच्या दाराशी आणल

चौघरी म्हणाले,

“ भावड्या ! माझा नाद सोड आता ! सोनाजीला पाळण्यातून उचल आणि कुठ तरी सुरक्षित स्थळी ने ! ”

त्यांनी कण्हत छातीला जखम झाली त्या भागाला हातान दाबून घरल. पतिराजाना शोधीत आलेल्या बाईसाहेबाच्या कडेच मूल भावड्यान ओढून घेतल. आणि ‘ चला ’ म्हणण्यासाठी बाईसाहेबाच्या हाताला त्यानं घरलं. आणखी एक बार झाला. आणि चौघऱ्याच्या सौभाग्यवती पतिराजाच्या अगावर पडल्या आणि विटबनेतून कायमच्या सुटल्या !

वरवाड्यातली लूट न्यायला दोन दिवस लागले होते. दोन रात्रीं गाव नुसत बेचिराख होत होत. पण दडके आणि देशमुखाचा द्वेष नुसता घुमसत होता आणि भडकत होता !

चौधऱ्याच कूळ नि सतान केल्याशिवाय दडके न् देशमुख गाव सोडा-यला तयार नव्हते. सोनाजी नावाचा चौधऱ्याचा पोरगा आणि भावडया नांवाचा चौधऱ्याचा शरीररक्षकच असा रामोशी मात्र अद्याप आढळले नव्हते. विहिरीच्या कपारी, मातीचे ढिगारे, गवताची न् कडव्याची बुचाड आणि झाडाची पान वारून सारून पाहिली तरी ते आढळले नव्हते

रामोशाच घर निव्वळ नागरून निघाल. चौधऱ्याच्या वाड्याची पडझड झाली रस्ते खतान माखले. माती हाडकानी फुलली वास्तु आक्रोशान भरले आडगावच्या चौधऱ्याच प्रेत गावाच्या मध्यभागी लटकल. आणि अखेर शस्त्रच थकली तेव्हा दरोडा ओसरला !

आडगावच पाणी न खडणार होत ! आडगावाची माती कसाची होती ! आडगावावरल आकाश निराळच होत ! या शक्तीनी फुलविलेल आणि उभारलेल जीवन कुणीच नष्ट करू शकत नव्हत ! गावाच्या या राखरागोळीला चौधरी आणि त्याचे पूर्वजच कारण झाले होते !

परंतु आडगाव पुन्हा वसल !

आडगावच्या पाण्याचा उपसा झाला. माती पुन्हा नागरून नीट केली गेली. सोनाजी चौधऱ्याचा वाजत गाजत आडगावच्या लोकानी वरवाड्यांत आणल. पुन्हा जीवन सुरू झाल. माघ वद्य चतुर्दशीला महादेवाची यात्रा भरली. नेहमीच्याच उत्साहान देवाचा रथ मिरविला जाऊ लागला !

आणि रामोशाच्या खोपटात, चौधऱ्याचा कुळदीपक भावडया रामो-शानं प्राणाचा अडोसा करून राखला असल्याच झगझगीत सत्य रामप्रहरी सुरू झालेल्या जात्याच्या घरघरीबर सुस्वरात गाइल जाऊ लागलं. ते आडगांवांत अनेक मुखी होऊन राहिलं !

भा ग दु स रा

उ द या स्त

त्या भागातली म्हातारी माणस सागत असत की, 'जामखेड रोड' नावाच्या स्टेशनवर नव्यानच आलेली आगगाडी पाहून आलेला आडगावचा एक माणूस अतिशय भ्याला. जामखेड ते आडगाव, अस बारा मैल तो सारखा पळत परत आला. आणि घरी आल्यावर कित्येक दिवस आगगाडीच्या भयान त्यान आयरून धरल.

थोड्याच दिवसांनी जामखेड ते आडगाव अशी पक्की सडक झाली. त्या सडकेन दमणी जोरान पळवीत आडगावचे चौधरी गाडी गाठण्यासाठी जामखेडला जात, आणि कुठ प्रवास करून आडगावी परत येत

त्याच आडगावच्या लोकाना फार नवल वाटे ! कारण आगगाडीत बसून ते जात येत असत जहागीरदारासारख्या मोठ्या माणसासाठीच ते भयकर वाहन असावे असा समज पुष्कळ दिवस कायम होता.

'आडगावकर चौधरी जहागीरदार' असाच कागदोपत्री चौधऱ्याचा आता उल्लेख होत असे. आडगावची तीन हजारांची जहागीर बऱ्याच दिवसापासून चौधऱ्याच्या नावाने चालू होती. 'पेरे पत्रक' 'तीन निशाण' 'कीर्दी' 'खात' अशी गावाच्या कारभाराची कागदपत्रे कुलकर्ण्याकडून लिहिली जात होती, त्या प्रत्येक कागदावर काळ्या शाळीत उठविलेली मोहर आढळते, ती जहागीरदाराच्या नावाची ! सरकारी, निम सरकारी किंवा खाजगी स्वरूपाचा पत्रव्यवहार होत असे तोहि त्याच नावाने !

श्रीमंत भाऊसाहेब चौधरी जरा कुठ जाऊन यावयाच झाल की, आगगाडीन जायचे अस म्हणत होते. त्याच्या पायाला जणु भिंगरीच लागली होती ! म्हातऱ्याला आगगाडीत बसायची पोरकट हौस तर नव्हती ? चारपाच दिवसाच्या वर एका ठिकाणी भाऊसाहेबाचा पाय टिकून राहात नसे. ते परत आले की, एकादा पायाळू, एकादा मात्रिक किंवा एकादा ज्योतिषी त्याच्या बरोबर असायचाच. चौधऱ्याचा 'वरवाडा' अशा मडळीच्या मुक्कामाचे एक हक्काचे ठिकाण होऊन बसले होते !

या अनिच्छिताच्या आगमनाने दुपारची आणि संध्याकाळची चूल घुसफुसत राही. पाकसिद्धीची भांडी नापसतीन खणखणत. कारण एकाद्या

मात्रिकाचा वाड्यात प्रवेश झाला की, तो आठदहा दिवस राहिल्याखेरीज हलले हे शक्य नव्हतं । दोन वेळा यथेच्छ भोजन आणि भाऊसाहेबाच्या कडोसरीला असेल नसेल तेवढी सभावना उपटून मगच तो काढता पाय घेत असे ।

चौधरी घराण्यातला कुणी एक महापुरुष अफाट संपत्ति बाळगून असता अनेकांचा द्वेषविषय झाला. आसपासच्या गावानी आडगावावर हल्ला केला. चौधऱ्याच्या सपत्तीची लूट, हा हल्लेखोराचा मुख्य हेतु होता. पण तो सफल झाला नसावा कारण त्या काळातला चौधरी घराण्यातला एकेक पुरुष महान् शौर्यशाली होता । सपत्तीची लूट होणं अगदीच अशक्य कोटीतलं वाटत होतं. पण ती कुठं दडली होती. काही कळत नव्हतं ।

ती वाड्यातल्या विहिरीत टाकण्यात आली होती, की कुठं पुरून ठेवली गेली होती, की त्या धनावर टपून बसलेले नात्यांचा जिऱ्हाळा प्रकट करणारे नाग ते हातोहात घेऊन फरारी झाले होते, काहीच पत्ता नव्हता ।

भाऊसाहेब चौधऱ्यानी एक वशवृक्ष तयार केला. 'दहा दिवसातले' 'तीन दिवसातले' आणि 'एका आघोळीन मोकळ करणारे' सगळे नातेवाईक त्यानी हुडकून काढले. त्या प्रत्येकाकडं ते जाऊन राहून आले. ते सगळे कफल्लक आणि नागवे । वरवाड्यातल्या संपत्तीचा तिथं थाग लागला नाही ।

मग एके दिवशी वरवाड्यातल्या पडक्या भागात एक भला मोठा नाग निघालेला कुणीतरी पाहिला—त्याच्या अगावर लाब केस होते, आणि त्याचा उदासारखा वास येत होता ।

धनावरले नाग असेच असतात, असं पाहणाराना सांगितलं होतं ।

पूर्वजांचे धन वाड्यातच होतं याची आता भाऊसाहेबाना खात्री झाली होती !

वाड्यातल्या विहिरीचा कित्येक वेळा उपसा झाला. गाळ आणि गोट्याखेरीज विहिरीतून काहीच निघालं नाही. मग वाड्यातल्या पडक्या आणि उघड्या भागावर भर दिला गेला. सपाट जागेवर जागजागी मोठ-मोठे आणि खोल झड्डे झाले तरी कसलाच लाभ झाला नाही.

पायाळू, मात्रिक आणि गोपिनी या गोपिनी या गुप्त धनाची नक्की जागा दिसण अथवा सापडण शक्य नव्हत, आणि ते धन भाऊसाहेबाच्या नशिबी आहे की नाही हेहि कळू शकत नव्हत ! म्हणून वरवाड्यात अशा लोकाना मुक्तसंचार होता !

डोळ्यात अजन घालून सर्वलक्षी झाल्याचा देखावा करणाऱ्या अनेक मात्रिकाच्या वेळोवेळी झालेल्या सूचनेप्रमाण भाऊसाहेबानी सवध वाडा खणून काढला रात्री भाऊसाहेबाना स्वप्न पडू लागली कुदळीच्या घावानी जमिनीच्या पापुद्र्याचा भेद होताच मोहरानी भरलेल्या भाड्याचा खणूSS असा आवाज त्याच्या कानी येऊ लागला. हर्षवायु झालेल्या माणसाप्रमाण झोपेतून ते एकदम जागे होऊ लागले आणि बरळू लागले !

“ सापडल ! सापडल एकदाच ! पित्या ! अरे जरा हळू कुदळ मार!..”

डोळे उघडून आणि नीट प्रकाश करून पाहिल्यावर मात्र ठिकठिकाणी झालेल्या वाकड्या तिकड्या खडुचाखेरीज त्यांना काहीच आढळत नव्हत !

खूप प्रवास केल्यामुळ, खूप श्रम केल्यामुळ आणि विचाराना मेदु खूप शिणविल्यामुळ भाऊसाहेब साध्या हालचाली करायला असमर्थ झाले. भूतकाळात दृष्टि सारखी रुतविल्यामुळच की काय वर्तमान त्यांना स्पष्ट दिसेनासा झाला !

मग आथरुणावर पडल्या पडल्या पूर्वजाना शिव्या देऊनच ते निष्फळतेच दुःख हलक करू लागले.

खरच, एवढी अफाट संपत्ति भावी पिढ्यांना न सापडेल अशा ठिकाणी गाडून ठेवण्यात पूर्वजाचा काय मतलब होता ? की त्यात आणखी काही रहस्य होत ?

गावातल्या सर्वच सधन माणसाकड भाऊसाहेब चागल्या दृष्टीन पाहात नव्हते. चौधऱ्याच गुप्तधन संपन्न गावकऱ्यांनी लाबविल असल पाहिजे, असा त्यांना जबर सशय होता तिखटमिठाला महाग असलेली ती सामान्य माणसं चौधऱ्याच्या वरवाड्यातला पैसा लाबविल्याखेरीज का गबर झाली होती ? चौधऱ्यांना लुटणारे हेच ते आजचे सधन गावकरी ! काय ही

कालगति ! चौधऱ्यानी त्या लोकाना साभाळल त्याच रक्षण केल. आणि परिणामी तीच माणस चौधऱ्याना लुटून सधन होऊन बसली चौधरी कफलक झाले ! खर म्हटल तर गावातल्या त्या सर्वच सधन माणसाची घर नागरायला हवी होती ! त्याची वतन जप्त करून टाकायला पाहिजे होती ! एकेवाला आडगावच्या शिवेबाहेर घालवून द्यायला पाहिजे होत. .

एकदा भाऊसाहेबाना पिऱ्या रामोशाच्या उजव्या हातात रुप्याच कड दिसल

माग एकदा तापाची भली मोठी साथ सर्वत्र पसरली होती त्या साथीतून पिऱ्या वाचला होता म्हणून त्याच्या आईन पोढाला अनेक चिमटे घेऊन कुठल्याशा ' मरीआई 'च्या नवसाच ते कड करून त्याच्या हातात घातल होत !

भाऊसाहेबाना ही कारण खरी वाटण शक्य नव्हत. ते कड पाहताच त्याच्या सशयान अन् पित्तान एकदम उचल घेतली.

वरवाडचावर हल्ला झाला त्या वेळी चौधऱ्याचा ' वशदीप ' त्या काळच्या एका रामोशान वाचविला होता, ही गोष्ट भाऊसाहेब ऐकून होते. त्याच रामोशान चौधऱ्याच्या वाड्यातली सपत्ति लाबविली असली पाहिजे अस भाऊसाहेबाना वाटल त्या हलक्या जातीत प्रामाणिकपणा कुठला ? नैतिक मूल्याची कदर कसली ? रामोशी आपल्या धन्याशीं इमानान वागतात, अस म्हणायला आधार काय ?

भाऊसाहेब एकदम खेसकून पिऱ्याला म्हणाले,

“ एड घेडग्या ! हातात रुप्याच कड घालून चौधऱ्यासमोर मिर-
विताना तुला शरम वाटत नाही ? कुठून आणऱस रे ते कड ? नुसत्या बलोत्यावर जगणारे महार तुम्ही ! पुन माझ्यासमोर ते कड घालून आलास तर याद राख ! हलकट.....”

पिऱ्यान कड काढून देवाच्या देवळीत ठेवून दिल होत !

अशाच सशयातून भाऊसाहेबाना जमिनीवर काठी आदळून चाला-
यची सवय लागली होती. ते महादेवाला किवा सहज इकड तिकड कुठ

मिघाले तर प्रत्येक पावलागणिक काठीचा ठोका जमिनीवर मारीत ! ठोक्या-सरशी जमिनीतून खण्ऽ असा आवाज आला की, कित्येक वर्षांपासून आपण जें हुडकीत आहो, ते सापडल्यासारखे होऊन आपण कृतकृत्य होऊ, असं त्यांना वाटे.

पण तशी वेळ आलीच नाही !

आणि तशी वेळ न आल्यामुळे त्याचा स्वभाव अधिकच चिडखोर आणि विचित्र झाला.

आथरुणाला खिळल्यावर ते जवळून कुणालाच फिरकू देईनात. एकादा वंध्य आला आणि नाडी पाहू लागला की आपला हात हिसकून घेत ते म्हणत,

“ नाडी काय पाहतोस बोडक्याची ! आमच्या वाड्यात सपत्ति पुरली गेली आहे. तिच नक्की ठिकाण साग. ती सापडली की मी खाडकन् चठून बसेन ! ”

भाऊसाहेबाना भ्रम झाला असं लोक समजू लागले !

एके दिवशी आतल्या घराकड तोड करून त्यांनी हाक मारली,

“ बकुळा ! अग एऽ बकुळा ! ”

भाऊसाहेब सुनवाईला तिच्या मूळच्याच नावाने नेहमी बोलावीत असत.

त्याच्या हाकेला प्रत्युत्तर मिळालं नाही

भाऊसाहेबानी आवाज चढविला,

“ बकुळा ! अग बक्ये SSS ! राम राम राम ! मेलीत का घरातली सगळी माणस ? ”

इतक्यात लगबगीन बकुळाबाई आल्या आणि म्हणाल्या,

“ मी आले आहे ! काय पाहिजे ? ”

भाऊसाहेबानी विचारलं,

“ अगऽ तो ‘काना’ कुठ आहे ? ”

भाऊसाहेब आपल्या चिरजीवाना-नानासाहेब चौधन्याना-तिरसट-पणानं नेहमी ‘काना’ म्हणत. वानासाहेब एका डोळ्याने तिरछे होते

दक्षिणेकडची वस्तु पाहण्यासाठी उत्तरेकडचा प्रकाश त्यांना साहाय्याला घ्यावा लागत असे. त्याच ते तिरळ्या डोळ्यांना तिरकस पाहण, न्याहाळण अतिशय चमत्कारिक वाटे

एकाद्या कुलागनेवर ती तिरळी नजर पडली की, मोठमोठे घातपात होत. त्या स्त्रीच सर्वांग शहारून जाई. पदर सावरल्यावरहि ती तिरपी नजर एकाद्या कुसळासारखी कुठून तरी सारखी बोचते आहे, अस तिला वाटे ! चांगले चेहरे मोहरे त्या नजरेच्या तिरपीत गोरेमोरे होऊन जात.

गावकरी देखील 'काना जहागीरदार' असाच नानासाहेबाचा उल्लेख करीत

'काना मोठा हिकमती आहे, उगीच त्याच्या नादी लागू नका !' अशी अनुभवी सूचना वेळीच एखाद्या अज्ञानाला जाग करायला सिद्ध असे.

नानासाहेबाच्या डोळ्यातल व्यग गावकऱ्यांना बाधल तस ते वर-वाड्यांतल्या आप्तेष्टातहि अप्रिय ठरल की काय कोण जाणे !

'काना' हा नवऱ्याचा उल्लेख ऐकण्याची बकुळाबाईंना सवय होती.

भाऊसाहेबाच्या प्रश्नाला त्यांनी उत्तर दिल,

"घरी दिसत नाहीत !"

"अग तो घरघुशा, बाहेर कशाला मरायला जाईल त्या सुद्रीच्या खोलीत बसला असेल बघ !"

नानासाहेबाच 'सुद्री'च्या खोलीत नेहमी असण्याच रहस्य वाड्यात 'रहस्य' राहिल नव्हत ! सुंदरनानीचं न् नानासाहेबाच चोरट सख्य इतरा-बरोबर भाऊसाहेबानाहि समजलं होत. परंतु अशा गोष्टीची गुप्तता राखणं त्यांच्या स्वभावाला जमणं शक्य नव्हतं. अशी एकादी गोष्ट चटकन् चार-चौघात होईल एवढ्या उघड रीतीन बोलणारापैकी ते होते घरातल्या स्त्री वर्गासमोर वाटेल तस अशिष्ट बोलायचा अथवा अशिष्ट शिष्या द्यावयाचा त्यांना सकोच वाटत नसे

नानासाहेबाच्या ठावठिकाणाचा त्यांनी केलेला आताचा उल्लेख असाच अशिष्ट होता

बकुळाबाईंना ते सगळ ऐकण्याची आणि पाहण्याची सवय झाली होती. नानासाहेबाचा ठावठिकाणा भाऊसाहेबाप्रमाण त्यांनाहि माहीत होता. पण कोणती स्त्री नवऱ्याच्या रखेलीच सरळ भावनेने तोड पाहू शकणार होती, आणि नवऱ्याला तिच्या खोलीतून बोलावून आणण्याची इच्छा करणार होती ?

सुदरनानीच वाड्यात फार प्रस्थ होत !

अकाल सन्यास तिच्या वाट्याला आला तरी ससारातील सर्वच सुख ती उपभोगित होती. मस्तीच चादण तिला लपविता येत नव्हत. श्रीमतीतल स्वास्थ्य म्हणून जे एक दर्शनी चिन्ह असत त्याचा साक्षात्कार ती अगोपागावर वागवीत होती ! ती चालू लागली की अनगाचे सगळे आवेश आणि आवेग लसलसत निघाले आहेत अस वाटत होत !

ती उंची वस्त्र वापरीत होती. अगावर अलंकार घालीत होती. भडक रंगाच्या अभ्र्याच्या उशावर डोक ठेवून सूर्यप्रकाश बराच वर येईपर्यंत झोपून राहत होती आणि मग उठून खाली आली की प्रियकराच्या मिठीत रात्र जागून काढल्याची सुस्ती तिच्या पापण्यावर लोबकळत्यासारखी दिसत होती आणि तिच्या पदक्रमातून अडखळत प्रकट होत होती ! पानप्रसगातील दगामस्तीच्या खुणा लपविणारी सभ्यता निराळी ! आणि पानप्रसगातील दगामस्तीचे मावळते झोक अगातील आळोल्यापिळोल्यातून मुद्दाम प्रकट करण्याचा आवेश निराळा !

सुदरनानीच्या अशा आवेशानी वाड्यातली कुजबुज केव्हाच मावळली होती ! सशयात्म्याचे सशय नाहीसे झाले होते. दुरून पाहणारे आणि खऱ्याखोट्याचे तर्क लढविणारे सत्य जाणून चुकले होते ! नौकरवर्ग बकुळाबाईऐवजी नानीलाच 'बाईसाहेब', 'बाईसाहेब' अस म्हणत होता.

सुदरनानीचा नट्टापट्टा पाहून बकुळाबाई म्हणत होत्या,

“सटवीन कुकूच लावायच का बाकी ठेवलं आहे कळत नाही !”...

सुदरनानीची कथा अशी -

वयान वाकलेले आणि शक्तीन खचलेले 'धारपिपरी'चे देशमुख आथ-
रुणाला खिळले काढे, चाटण, भस्मे, गोळ्या आणि मात्रा उलटून पडू
लागल्या.

देशमुख अखेरच्या रस्त्याला लागले, अस दिसू लागल !

सुदरनानी नावाची त्याची तरुण रूप-सपन्न बायको आणि वारसा-
वाचून वाया चाललेली भली मोठी इस्टेट माग राहाणार होती. आप्तेष्टा-
पैकीच एकादा मुलगा दत्तक घ्यावा अशा अनेक सूचना देशमुखाना येत
होत्या आणि त्या निमित्तान देशमुखाचा एक भला मोठा गोतावळा
आपापली मुल घेऊन धारपिपरीला मुक्काम करून थाबला होता !

सगळी 'जायदाद' एकाद्या महाराच्या घरात गेली तरी हरकत नव्हती.
पण रक्ताचे सबंध असलेल्या भाऊबदाना तिचा थोडासा देखील भाग मिळू
नये, असहि काहीजण म्हणत होते

देशमुखाच्या समाचाराला गेलेले आणि सुदरनानीचा पाहुणचार घेत
राहिलेले नानासाहेब चौधरी वरील सूचनेचा आग्रह धरण्यात अग्रेसर होते.
देशमुखीणबाईला-सुदरनानीला ते पटत होत पण देशमुख खोल आवा-
जान म्हणत होते,

“ अस करून कस चालेल ? ”

दत्तकविधान झाल. आणि देशमुख खरचले सुदरनानी त्या दत्तक-
विधानावर अर्थात् नाराज होती नानासाहेब चौधर्यान या घटनेतले बारकावे
हेरले. त्यानी सुदरनानीला हाताशी धरून मुकदमा लढवायला आणि पैरवी
करायला आरंभ केला.

“ पतिनिधनाच्या वेळी, सुदरनानीला चौथा महिना होता, त्यामुळ
दत्तक घ्यावयाची आवश्यकता नव्हती ! दत्तकविधान झाल, ही गोष्ट खोटी,
इस्टेटीच्या लालचीन देशमुखाच्या जवळपास वावरणारी माणस 'दत्तक-
विधान' झाल असा बनाव करून देशमुखाची इस्टेट बळकावू पहात होती ! ”

अशा भरीव कारणानी जिल्ह्याच्या कोर्टात कामकाज सुरू झाले.

नानासाहेब चौधऱ्यानी पहिलं कोर्टं जिंकल. पण पुऱ्या पायरीवर मात्र सबब प्रकरण बारगळल. तें अगावर आल नाही म्हणून खैर झाली. नानासाहेबानी मग सुदरनानीसह हाताला येईल तेवढ देशमुखाच रोकड घन उचलल आणि वाड्यात सरक्षणासाठी आणून ठेवल. मग नानीच्या सहीन दत्तक देशमुखावर पोटीची दावा लावला !

नानीजवळचा सोऱ्याचा तोळामासा हाती यावा म्हणून की काय कोण जाणे—नानासाहेब तिच्याभोवती गोडा घोळीत होते. तिच्या मर्जीला कसलाच विरोध होणार नाहीं, अशी खबरदारी घेत होते सकाळी चहाच्या वेळी ते तिला उठवून आणीत होते जेवणाच्या वेळी आंतल्या खोलीत माडलेल्या पाटावर घोळदार पद्धतीन इरकली साडी नेसलेली, स्नानोत्तर सुप्रसन्न आणि म्हणूनच अत्यंत मोहक दिसणारी, नानासाहेबाच चित्त नेहमी आपल्या नजरेच्या जाळ्यात घायाळ होऊन गुतलेल पाहण्यात सौख्य मानणारी, सुदरनानी येऊन बसल्यावरच नानासाहेब पहिला घास घेत होते ! बायकोन लावून ठेवलेल पान नानासाहेब चवळल्यासारखं करीत होते आणि मग मनासारख पान खाण्यासाठी नानीच्या खोलीत (की विलासमंदिरात) प्रवेश करीत होते. नानीला खोकला, पडस आलं तर गावातल्या वैद्याला घरी येईतो कैक बोलावणी जात होती ! औषधोपचार नानासाहेब स्वतः आपल्या हातान करीत होते नानीचे हातपाय दाबीत असताना नौकर वर्गानी कित्येक वेळा त्यांना पाहिल होत. नानासाहेब गांवी गेले की, नानीच्या खोलीतली रात्र सरता सरत नव्हती. नानासाहेब परत गावाहून आले की रात्र लवकर होत नव्हती ! तांब्या भाडं घेऊन माडीच्या पायऱ्याकड वळणार नानासाहेबांच कलत्र बँठकीत बसलेल्या नानासाहेबाना म्हणत होत,

“अथरूण टाकल आहे”

नानासाहेब कुटुंबधर्माचं पालन करीत होते ! नानी हे ऐकत होती आणि पाहात होती. मग मध्यरात्रीच्या सुमारास नानासाहेबाच्या शयनागाराच्या दारावर थाप मारून कप आलेल्या आवाजांत नानी म्हणत होती,

“ अरे नाना ! मला कसंच होत आहे रे ! जरा वेंद्याला....”

नानासाहेब घाबरून गेल्याचा देखावा करून बाहेर येत होते. मग ढडाला धरून नानीला तिच्या खोलीत नेत होते. आणि नानी दाराला कडी लावून दिव्याच्या उजेडात विवेक मालवून टाकीत होती. एकाद्या प्रचंड लाटेच्या धारेत सापडल्यासारखी नानासाहेबाची अवस्था होत असल्यास न कळे !

लग्नाच्या बायकोन तरी मर्यादा कुठवर ठेवायची ? वाहवत जाणाऱ्या नवऱ्याला सावरण कुलांगनेच कर्तव्य नव्हत काय ?

अस काही झाल की बकुळाबाई नानीच्या खोलीच दार खडखडवीत होत्या. अन् नानासाहेबाना उद्देशून म्हणत होत्या,

“ अहो ! सपल की नाही ‘दवापाणी’ अजून ! मी एकटीच आहे खोलीत ! ”

बकुळाबाईना या प्रयत्नात कधीच यश आल नाही. मग डोळे उघडे ठेवून पाहू नये ते त्या पाहू लागल्या आणि सोसू लागल्या.

चौधऱ्याच्या वरवाड्यातले मध्यरात्रीचे मद दिवे हे अनाचार आणि अत्याचार पाहून काजळून जात होते !

भाऊसाहेबाच्या सागण्याप्रमाण बकुळाबाईना सुदरनानीच्या खोलीवर नानासाहेबाना बोलावून आणण्यासाठी जाण्याची वेळ आली नाही. कारण तितक्यात सुदरनानीच्या खोलीचा दरवाजा उघडून नानासाहेबच बाहेर येताना दिसले. बकुळाबाईनी जवळच्या नौकराला त्यांना बोलवायला सांगितल आणि नानासाहेब भाऊसाहेबाजवळ येताच त्या तेथून सरकल्या.

भाऊसाहेबाची दृष्टि हाताच्या अतरावरचहि पाहू शकत नव्हती. नानासाहेबांनी त्यांचा हात हातात धरला आणि आपल्या आगमनाची सूचना देण्यासाठी दर्द भरल्या आवाजात म्हटल,

“ मला बोलावलेत आपण ? ”

“ होय ! ”

भाऊसाहेबानी 'हो' ला लाववून 'य' वर खूप जोर दिला आणि मग ते म्हणाले,

“ आमची एक इच्छा आहे नानासाहेब ! ”

नानासाहेबाना भाऊसाहेबाच्या इच्छेचा बोध झाला नाही. एकाद्या महाभागाच वचन ऐकण्यासाठी आदरयुक्त औत्सुक्य दर्शवाव, तशा तऱ्हेन नानासाहेब म्हणाले,

“ बोला ! ”

“ आजवर तुम्ही सर्वांनी मला वेड्यात काढलं ! भ्रमिष्ट समजून मला तुच्छ लेखलं ! ”

“ आपल्या सेवेत काही उणेपणा राहिला काय ? ”

“ आमची सेवा करावी अस खरच मनापासून तुम्हाला वाटत काय ? ”

“ अस काय बोलता आपण ? आपण आम्हाला जन्म दिला. वाढविल, नांवारूपाला ”

“ धन्य ! धन्य ! आपण आम्हाला पितृस्थानी लेखता हे केवढा आमचं भाग्य ! पण आम्ही तुमच्यासाठी माग काही ठेवलं नाही म्हणून आम्हाला हिणवायचा तर तुमचा हेतु नाही ना ? ”

“ वा ! वा ! हे काय बोलणे ? ”

“ ते काही असो ! आपल्या पूर्वजानी जे सचित ठेवलं आहे ते आम्ही आमच्या हातानच तुमच्या स्वाधीन करावं अस आम्हाला फार वाटत ! आमची मनोदेवता सांगते की आपल्या पूर्वजानी जे धन ठेवलं आहे ते नक्की या भितीतूनच कुठ तरी आहे ! त्याच अस आहे नानासाहेब ! संपत्ति आधळी असते ! तिला मार्गी आणण आपलं काम असत ! तुम्ही माझी कसलीहि सेवा केली नाहीत तरी या सगळ्या भिती एकदा माझ्या-समोर खणून काढा ”

नानासाहेब चौधऱ्यानी चर्या गभीर केली. वाड्याच्या सर्वच भिती खणून काढायच्या म्हणजे वाडा ' भूमिगत ' केल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतं !

शहाणा माणूस अस करील हे शक्य नव्हत ! पण मृत्युशय्येवर पडलेल्या भाऊसाहेबाना नकार देण योग्य नव्हत नानासाहेबानी त्याच्या इच्छेला चटकन् होकार भरला एकदोन वेळा कुठ कुठ खणण्याची उगीच बतावणी झाली. मग भित पाडीत असता एका मजुराला भूतबाधा झाली अशा सबबोवर काम बंद ठेवण्यात आल !

भूतबाधेची वार्ता भाऊसाहेबाना समजली मात्र ! त्यांची खात्रीच पटली की भूमिगत झालेल चौधऱ्याच्या पूर्वजाच धन नक्की त्या भितीतून कुठतरी आहे आणि चौधऱ्यानाच ते लाभण्याची शक्यता आहे ! मजुराचे हात देखील ते जवळ येऊ द्यायला तयार नाही ! खर म्हणजे एकतर त्यानी स्वत किंवा नानासाहेबानच भित खणायला पाहिजे होती !

भाऊसाहेब तळमळून म्हणू लागले,

“ नाना ! नानासाहेब ! अहो तुम्ही स्वत कुदळ हाती घ्या ! ही सधि दवडू नका ! ”

नानासाहेबाकडून काहीच उत्तर आल नाही !

मग भाऊसाहेब आथरुणावरल्या आथरुणावर तडफडून म्हणू लागले,

“ काय करू रे ! परमेश्वरान मला आणखी काही दिवस चांगल ठेवायला हव होत ! भेकड आहेत सारे ! आणा इकडं कुदळ.... ”

कुदळ घेण्यासाठी म्हणून भाऊसाहेब उठले आणि लगेच आथरुणावर आदळले.

त्याचा श्वास एकाएकी कमीजास्त होऊ लागला आणि मग एकदम थाबला !

गगेवर त्याच्या पिडाला कावळा शिवला नाही !

काय असेल ते असो, भाऊसाहेबाच्या स्मशानयात्रेवरून आलेली माणस बरेच दिवस आजारी होती. त्या सर्वांना म्हातारा लागला होता !

भाऊसाहेबाच्या दहनभूमीकड बायाबापड्या आपल्या मुलाबाळांना कित्येक दिवस फिरकू देत नव्हत्या. निवान्त अशा एकाद्या अमावास्येच्या

मध्यरात्री हातातली काठी जमिनीवर जोरान आदळीत वरवाड्याच्या रोखाने कुणी तरी जात येत होत, अस कित्येक दिवस छोक बोलत होते !

वरवाड्याच्या पडलेल्या भागाची आता बाधणी सुरू झाली होती ।

वर्षाच्या फेऱ्या घालून कालाचे पाय वरवाड्यावरून सरकले होते ते प्रत्येक पदाघाताला एकेक थर निखळवीत. वाळलेल्या गवताचे तुरे उभारून उपेक्षा कित्येक दिवसापासून त्या भागात ससार माडून होती उदीर घुशी पडव्या भिताडाना पोखरीत होत्या. रात्रीच्या आंधळ्या आकाशातून पख जोरान फडफडवीत जाणार एकाद रातपाखरू आपला महाल समजून तिथच खात्रीन वसत आणि घुमत असल पाहिजे ।

चौधरी घराण्यातले कालवश झालेले सगळे महापुरुष नानासाहेब चौधऱ्याच्या उशाला येऊन बसत असावे आणि म्हणत असावे,

“कुलांगार ! काहीच करता आल नाही तरी निदान वाड्याचा पडका भाग तरी बाघून काढ ।”

ही प्रेरणा घेऊनच की काय कुणाला माहीत नानासाहेब चौधरी वाड्याचा पडका भाग बाघायला सिद्ध झाले होते.

प्रवेशद्वारापुढल्या पटागणात खाणीतून फोडून आणलेल्या फाडीचे प्रमाणबद्ध चबुतरे रचले जात होते. भट्टीवरून आलेल्या लालसर विटाचे ढीग वाढत होते. दगडावर छन्या आदळून त्यांना चौकोनी आकार येत होता. आणि त्याच्या खडबड अगाना चोपड केल जात होत. लाकड्याच्या चौधारी नाटाची कटाई, तासण, रघण पाहून फार मोठ्या जोडणीची तयारी चालू आहे, हे उघड दिसत होत ।

चौधऱ्यानी हे वैभव कुठून आणल होत ?

भाऊसाहेब चौधरी ज्यासाठी तडफडून मेले ते भूमिगत घन नानासाहेबाना लाभल होत काय ? लोकात तर काही निराळीच चर्चा होती ! आंधळ्या नशिबान ‘कान्या’ चौधऱ्याला हात दिला होता । नानासाहेबानं

सुदरनानीच सगळ सोन नाण दाबल होत न् खटके उडू लागले तेव्हा तिला विष घालून नाहीस केल होत ! पैसा मिळविण्यासाठी नानासाहेब चौधऱ्यानं अमक एक कृष्ण कृत्य करायच बाकी ठेवल होत अस म्हणता येणार नाही!

लक्ष्मीन चौधऱ्याना पुन्हा वरल होत ! नानासाहेबासारखा 'काना' माणूस लक्ष्मीला आवडावा हे नवल नव्हत ? माणसाच रूप, त्याची दानत, त्याच चारित्र्य, या गोष्टी माणसात नसल्या तरी आपल्या स्पर्शाने त्या उत्पन्न करू अस तिला वाटत असाव ! माणसातलं विशेष अस ती कांहीं पाहात असेल तर त्याचा हात !

सडळ हातातून ती निसटून जाते. पण जो हात सभावितपणाने चोऱ्या करतो, प्रेमाचा देखावा करून विष पाजतो, सहानुभूतीच सोग घेऊन काळजाचा खड तोडतो, मार्गदर्शनाच्या मिषान गतेंत लोटतो, त्याच हातावर ती लुब्ध होते !

नानासाहेब चौधऱ्याची अशीच अनेक सामर्थ्यं सपत्तीन ध्यानीं घेतली असावी !

नानासाहेबाच्या अशा अपूर्व सामर्थ्याचा एक जिवंत नमुना आजही वाड्यात जाताना आणि येताना दिसत होता !

वरवाड्यातल्या एका लहानशा एकाकी माडीच्या खिडकीतून राजाभाऊ देसाई पडक्या वाड्याच्या पुनर्रचनेच्या तयारीकड टुकटुक पाहात होते. त्यांना सगळंच शून्य आणि निरर्थक वाटत होत. सभोवतालच्या हालचालीनी त्यांच्या अतःकरणाचा कुठलाच कोपरा फुलून येत नव्हता. त्यांच्या स्वतःच्या हालचालीतहि कसलच औत्सुक्य नव्हत. जीव होता म्हणून त्यांच अग हालत होत इतकच !

राजाभाऊच्या तळपायांना कसल्याशा रोगामुळ मोठमोठ्या भेगा पडल्या होत्या. त्यामुळ पाय जमिनीवर टेकवून त्यांना उभं राहतां येत नव्हत आणि चालताहि येत नव्हत ! इकडून तिकड सरकायच झाल तर तळहात जमिनीवर टेकवून त्यांना फरकत जावं लागत होत. चालण, फिरण, पळणं या क्रियांचा त्यांना अजिबात विसर पडला होता. राजाभाऊंना

पाय असते तर खिडकीतून दिसणाऱ्या टेकड्यावर उजवीकडून साडणारा कोवळा प्रकाश अगावर घेत ते थेट पलीकड धावत गेले असते आणि त्यांनी आपल झाडगाव गाठल असत. त्याच्या झाडगावातल्या चिरेबदी वाड्याच्या दर दिवाळीला तेलपाणी देऊन चोपड्या केलेल्या उच्च आणि रुंद प्रवेशद्वाराची ती विशिष्ट बाधणी ते विसरले नव्हते. त्या वाड्यातली त्याची ती प्रशस्त बैठक, ती पलीकडची स्त्रीजनांच्या सहवासाने नेहमी भरल्यासारखी दिसणारी ओसरी, ती धान्य साठवायची लहान कोठार, आणि ती वरची माडी म्हणजे त्याच शयनमंदिर ! . . .

कल्पनेने राजाभाऊ सर्व काही पाहू शकत होते. त्या त्याच्या चिर-प्रिय वातावरणातून जबरीन उचलून नानासाहेब चौधऱ्यांनी राजाभाऊंना बदिस्त करूनच वाड्यात ठेवले होते न काय !

सकाळी सूर्यप्रकाश पहावा, चौधऱ्याच्या नौकर वर्गाच्या मर्जीला येईल त्याप्रमाणे दिनचर्या करून घ्यावी, माडीच्या या भितीपासून त्या भितीपर्यंत फरकत सरकत जाव, खिडकीशी येऊन टुकटुक पहात बसाव, नाहीतर अथरूणावर पडून डोळे मिटून घ्यावे किंवा डोळे उघडे ठेवून अधाराच कवच उगीच टोकरण्याचा प्रयत्न करावा, असा त्याचा कार्यक्रम होता त्यांत दिवस लुप्त झाले होते. रात्री खलास झाल्या होत्या. वर्षाची गुफण करीत महिने तुटून गेले होते आणि वर्ष उडून जात होती !

राजाभाऊ देसाई म्हणजे नानासाहेब चौधऱ्यांचे ज्येष्ठ जामात, झाडगांवकर देसाई त्या काळातहि नामवंत आणि सधन होते त्याची इस्टेट चौघा भावात विभागली गेली तरी राजाभाऊ देसायाच्या वाटचाला एक मोठा चिरेबदी वाडा, अडीचशे तीनशे तोळे सोन आणि तितकेच एकर ओली सुकी जमीन आली होती !

नानासाहेब चौधरी मुलीला स्थळ पाहात होते. राजाभाऊंना त्यांनी निवडले. प्राथमिक भेट आणि भाषा झाली. आलेली लक्ष्मी डावलायची नाही असा मोठ्या मनाचा श्रद्धायुक्त विचार देसायाकडल्या मडळीनी पक्का केला. सगळ नक्की झाले. हजारांनी हुडा ठरला. चौधरी देसायाचे ऐतिहासिक सोयीसंबंध होतेच !

झाडगावी थाटामाटात लग्न झाले.

लग्नात भाडण व्हायची वेळ आली होती. पण देसाई सधन तसेच सात्त्विक, सुजाण आणि म्हणूनच सोयीरसबद्धाचा सत्कार करणारे !

अक्षता पडल्या तरी हुड्याची रकम येईना ती मागण्यासाठी एकदांच देसायाकडून माणूस आला. नानासाहेब चौधऱ्यांनी आपला तिराळा डोळा आडगावच्या रस्त्यावर बराच वेळ रोखला त्याचे कारभारी का येत नव्हते कळत नव्हत !

लगीन आटोपल. निर्लज्ज माणसाना लाजवायच नाही अशा विचारानं हुड्याच्या रकमेची पुन्हा बातचीत निघाली नाही मग राजाभाऊ एकदोन वेळा सासुरवाडीला आले. जहागीरदाराच्या जावयाच व्हाव तसच स्वागत झाले आणि सन्मानानंच त्याची परतपाठवणी झाली.

काही दिवसानंतर राजाभाऊना पायाचा रोग जडला. सामान्य आजाराने सुरवात होऊन लाबलेल्या दुखण्यात त्याची बायको आटोपली. स्वतःच्या पायाच्या न बायकोच्या दुखण्यात बरीच रकम खलास झाली. बायको वाचली नाही. त्या दुखात स्वतःकडे दुर्लक्ष होऊन राजाभाऊचे तळपाय अधिकच अधू झाले !

पहिल्या दहा दिवसातच वधूपिते राजाभाऊकडं चकरा करून होते. नानासाहेब चौघरी दुखात असूनहि फार जागरूक होते, मोठ्या भ्रमानं नानासाहेबानी राजाभाऊला पायाच्या इलाजाच्या निमित्ताने वरवाड्यांत आणले. नानासाहेबाची धाकटी मुलगी पुतळा लग्नाची होती. राजाभाऊच्या पायाचे एकदा ठीकठाक झाले की जवळचा मुहूर्त घरेला जाऊन शुभमंगल होणार होत !

नानासाहेब सोयीरसबंध दृढतर करण्याच्या निश्चयानेच वागत होते !

राजाभाऊचे पाय बरे होईपर्यंत त्याची शेतीभाती आणि घरदार पहायला नानासाहेबाखेरीज विश्वासू माणूस कोण होता ? भाऊबंद तेवढे लबाडे ! ते कोणत्या वेळी काय करतील याचा नियम नव्हता !

वरवाड्यात आल्यावर राजाभाऊना एक स्वतःच माडी देण्यात आली. त्याची सगळीच व्यवस्था बादशाही होती. प्रातःकाळी उष्णपेय,

आणि उपाहार ! दुपारी रुचकर जेवण ! रात्रीच्या जेवणांतला चमचमीत-पणा निराळा. प्रकाशाचं साधन म्हणून चागला मोठा दिवा आणि उची वरम आथरूण !

जेवायला तीनचार बोलावणी घेतल्यावरच प्रति रात्री ओसरीच जोत चढताना नानासाहेब खणखणीत आवाजात विचारीत होते,

“ जावईबुवांचे जेवण झालय काय ? त्याच्या माडीत दिवा आहे की नाही ? काय ? राजाभाऊ जेवायच नाही म्हणतात ? निदान दूध न् केळी घ्या म्हणाव ? ”

हे नियमान विचारणं अनियमित झालं. काही दिवसानंतर तर नानासाहेबाचा आवाजहि ऐकू येईनासा झाला. कधी तो कानी आलाच तर एकाद्या खडबडदगडानं अग घासाव, तसा तो राजाभाऊना रतू लागला.

राजाभाऊच्या पायाच्या इलाजासाठी प्रथम प्रथम एकदोन मामुली वैदू आले. त्यानी राजाभाऊची नाडी पाहिली आणि काही औषधयोजना केल्या !

पुढे काढे बद झाले. एके दिवशी राजाभाऊच्या खोलीतला थोरला दिवा उचलला गेला. आणि मग राजाभाऊ देसाई उपेक्षेत खचले, आणि अधारात रतले !

कारण राजाभाऊच सगळ सोन-नाण आता नानासाहेबांच्या हाती आल होत !

राजाभाऊनी दोनतीन वेळा गांवी जाण्याची गोष्ट काढली पहिल्या-वेळी नानासाहेब चौधरी जवळ येऊन म्हणाले,

“ राजाभाऊ ! एकटेच कुठ जाता ? करून घालायला तरी कुणी पाहिजेना ! अहो, लगीन आटोपल्यावरच जा झाल ! ”

दुसऱ्या वेळी नानासाहेबानी तोडी निरोप पाठविला,

“ आताच जाण्याची गडबड करूं नका म्हणाव ! इथ कांही रानात पडले नाहीत ते ! चागल खा प्या म्हणावं ! एकदा त्याचे पाय नीट झाले

की त्यांना ठेवून घ्यावयाची आम्हाला का हीस आहे ? मिरजेच्या वैद्याला पत्र घातलच आहे, 'बल्या'हूनहि एकदोन हकीम यतील । तवर रह्याला काय हरकत आहे ?"

तिसऱ्या वेळी कारभान्यान येऊन सांगितल, "जाण्याची गोष्ट काढताच नानासाहेब चौधरी काहीच बोलले नाहीत । . . ."

निरोपाची अशी बोलवण झाल्यावर साधी भाषाहि बद झाली.

मग एकाद्या अर्ध मेल्या उदराची शक्ति घेऊन राजाभाऊ जगण्याची घडपड करीत होते, माडीच्या या भितीपासून त्या भितीपर्यंत ते फरकत जात येत होते. अशा फरकण्यान तरी पायातला जीव जागा होईल, अस त्यांना घाटत असाव थकवा आला की ते खिडकीतून खाली अगणात पाहात बसत होते. पाहण्याच काम सपल की वाड्यातल्या व्यक्तीच्या आवाजाचा वेध घेत होते. एकादा आवाज ऐकला की तो अमक्या व्यक्तीचाच आहे की नाही, हे ठरविण्यासाठी खिडकीतून पुन्हा वाकून पाहात होते काहीच करता येत नसल्यामुळे त्याची विचारक्रिया जोरान कान्य करीत होती । कल्पनाशक्तीला वेग येत होता । . . .

प्रत्येक शब्द निवडून दर्द आणि सहानुभावान घोलून उच्चारणारा आवाज नानासाहेब चौधऱ्याचा होता. एकाद्या चंचल ताजव्यान सोनं तोलायला जी चलाखी लागते, ती नानासाहेबाजवळ होती हे नक्की ! थोडासा चढेल आणि मस्तवाल आवाज होता तो नानासाहेबाचे ज्येष्ठ चिरंजीव रावसाहेब याचा. त्याच्या दोन्ही घाकट्या भावाचे आवाजहि तसेच होते. त्या सर्वांची सरमिसळ झाली म्हणजे रावसाहेबाचा आवाज कोणता, दादासाहेबाचे शब्द कोणते आणि आबासाहेबाचे उच्चार आणि उद्गार कोणते, हे लवकर उलगडता येत नव्हत ।

ते आवाज दूर गेले अथवा काही कारणानं थांबले की राजाभाऊ त्रिण्याच्या आवाजाचा कानोसा घेत. चढऱ्या यौवनाची झाक दाखविणारा एक बारीक भिगरीसारखा धारदार आवाज त्यांना पुन पुन्हा ऐकावासा वाटू लागला. सकाळ होताच खिडकीच्या कळघावर रेलून त्या आवाजातले

चढउतार ऐकण्यासाठी ते उत्सुक विसू लागले. सगळी नीरव झाली तरी त्या आवाजातील हाक, हावेच प्रत्युत्तर, त्यातील क्वचित् रुष्टतेचे उद्गार अथवा हास्याचा मोकळा खळखळाट राजाभाऊना अतिशय जवळून ऐकू येऊ लागला. त्या निनादाचे मोहर सभोवतालच्या निशब्दाला लटकत आहेत अस वाटू लागले !

तो आवाज राजाभाऊच्या मेव्हाणीचा—त्याच्या नियोजित वधूचा होता. आणि विशेष हे की तो थेट त्याच्या दिवगत पत्नीसारखाच होता !

जेवणाच ताट घेऊन एकदाच राजाभाऊनी मेव्हाणी माडीवर आली. राजाभाऊना वाटलं हात धरून तिच्या जवळ बसवाव आणि आठवणीनी ओल व्यथित झालेलं वैवाहिक जीवन पुन्हा उजळून घ्यावं ! पण सज्जेचा करणात्मक निश्चय होण्याच्या आतच ती झगझर पायऱ्या उतरून गेली आणि राजाभाऊच्या मनात तिच्या चपलतेचे विचार घोळू लागले. एक दोन वेळा त्याच्या नजरेला नजर भिडविण्याचा तिन प्रयत्न केला की, काय कोण जाणे !

राजाभाऊनी मात्र तिला अनेक अगानी पाहून घेतलं होतं तिच्याशी ते आता मुक्त एवढांत करू लागले. आपल्या बाहूंच बंधन तोडून ती किशोरी केव्हा निघून गेली अशा गोड सभरमात ते सकाळी उठू लागले. आणि अंधार झाला की तिची प्रतीक्षा करू लागले.

अखेर या स्वप्नाला एक जबर तडाखा बसला. त्याच्या मेव्हाणीच लग्नीन झाली ते राजाभाऊशी नव्हे तर ते जहागीरदाराशी !

देशमुख, देसाई, देशपांडे चौधऱ्यांच्या मोठ्या नावाकमी पडत होते म्हणून यावेळी जहागीरदाराशीच सोयीरपण जोचल होत !

राजाभाऊच समाधान करायला (की नुस्त्या शब्दाच्या आघाताना मणस भरतात की नाही हे पहायला) नानास हेबाचे कारभारी वर आले आणि इकडची तिकडची विचारपूस संपवून सदर्थ येताच राजाभाऊच्या सांगू लागले,

“चौधऱ्याचा दिवस खालावत चालला आहे राजाभाऊ ! रेणाखळी-कराचं फार मोठे कर्ज होत चौधऱ्यावर ! मालमत्तेवर येणारी जप्ती टाळण्यासाठी नानासाहेबानी रेणाखळीकराशी हे लग्नाच जुळवल ! तुमच नाव काढल की नानासाहेब डोळ्याला पाणी आणतात”

राजाभाऊ एकदम उसळून म्हणाले,

“सगळं ढोंग आहे हे ! मला समजत का नाही लग्नातला हुडा बुडविला. पायाच्या इलाजाच्या निमित्ताने सोननाण दाबल शेतीचं उत्पन्न दग्वर्षी घशात चाललच आहे ! धन्य धन्य आडगावकर चौधरी ! तुम्ही आता जास्त बोलाल तर थोबाड फोडीन ! चला चालते व्हा !” . . .

राजाभाऊच सबध अग यावेळी थरथर कापत होत. पाणी प्याव-चाचं भाड उचलून त्यानी कारभाऱ्याच्या दिशेन भिरकावल. कारभाऱ्याने तोड चुकविल आणि भितीवर आदळलेल्या भाड्याचा जमिनीवर पडून खणूऽ असा आवाज झाला !

अस झाल्यावर राजाभाऊना वेड लागल्याची वार्ता वाड्यात पसरली-खायच प्यायच वेळेवर येईना तेव्हा राजाभाऊ ओरडू लागले,

“अहो. जेवण पाठवा ! ”

रात्री दिवा लागला जाईना राजाभाऊ किचाळू लागले,

“अहो दिवा आणा ना वर ! ”

प्रत्युत्तरादाखल कुणाच्या तरी हास्याचा आवाज कानी येत असे. आपल्या हाकाना भीक घालण्याची कुणाची तयारी नाही अस दिसताच राजाभाऊ खिडक्याची दार खडखडवू लागले. खिडक्याचे लाकडी कठडे पाण्याच्या ताब्याभाड्यान ताडू लागले.

एकाद्या नवागतान या प्रकाराची चौकशी केली तर नानासाहेब चौधरी उत्तर देत, “ते आमचे झाडगावकर देसाई ! अनेक इलाज करू-नहि अखेर त्याच्या पायाच दुखण बर झाल नाही. दुर्दैवी ! एकाच ठिकाणी सारख बसून कटाळत्यामुळ कधी कधी चिडतात आणि वेड्या-सारख करतात घरी नेहमी गाण बजावण चालत असे. दार वाजवून जिवाची करमणूक करून घेतात बिचारे ! ” . . .

दारांची खडखड दिवसेंदिवस जोरान होऊ लागली. हाताला येईल ते राजाभाऊ अगणात भिरकावू लागले. खिडकीतून दिसेल त्याला शिव्या देऊं लागले. एकदा रात्री रावमाहेबाची झोपमोड झाली. ते राजाभाऊच्या माडीत आले आणि त्यांनी राजाभाऊच्या पाठीत दोन लाथा मारल्या. काहीच प्रतिकार न करता आल्यामूळ खाटकाच्या सुन्याखाली आलेल्या एकाद्या ढोरासारखा राजाभाऊंनी चमत्कारिक रुदनस्वर काढला. अपमानाच्या आणि असफल क्रोधाच्या दाहात ते रात्रभर बेचैन होते !

एका सध्याकाळी राजाभाऊंनी आपली शक्ति पणाला लावली. जिन्याखाली हळू हळू ते उतरले. अधारात फरकत त्यांनी मोठ दार गाठल. ते रस्त्याला लागले. त्यांना झाडगाव गाठायच होत. त्याच्या गतीला युगं हसली तरी त्याची त्यांना खत नव्हती ! चौघऱ्याच्या कचाट्यातून ते सुटले होते, हेच महत्त्वाच होत !

राजाभाऊच्या माडीत काही न्यावयाला आलेल्या नौकरान राजाभाऊ ठिकाणावर नसल्याची आरड केली.

“जावईवापू माडीत नाहीत !”

ते खिडकीतून खाली पडले की काय हे सर्वांनी बारकाईन पाहिल. सबध वाडा शोधला गेला. मग माणस कदील घेऊन गाव शोधायला निघाली.

राजाभाऊंनी चादण्यात पडलेली वरवाड्याची सावलीहि ओलांडली नव्हती !

स्वतः नानासाहेबानी त्यांना उचलल, आणि एकाद्या फुलासारख धरून माडीत आणून ठेवल. ते म्हणाले,

“राजाभाऊ ! हे काय ? काही कमीजास्त झालं तर मला सांगायच !
....का एकदम रागावून निघून जायच ?”

मग नानासाहेबानी घरातल्या माणसाकड वळून म्हटल, “तुम्ही सगळीच माणस फार हलगर्जी झाला आहा ! वाड्यांतल्या माणसाची पूसतपास करण्यापुरतीहि तुम्हाला सवड नाही ! मी माणस जोडायला बसलो आहे, तोडायला नाही. निव्वळ आपापल्यापुरत पाहणं चौघऱ्यांच्या घरात शोभणार नाही !”

एकाद छायाहीन निष्कल आणि निष्पर्ण झाड हालत्याप्रमाणच नाना-साहेब चौघऱ्याचा तो हृदयाविष्कार वाटला !

आता मात्र राजाभाऊचा चागला बदोबस्त झाला होता !

राजाभाऊकडं सगळीच माणस आता पाहून हसत. एकदां त्यांनीं आपला चेहरा आरशात पाहिला. त्यांना भयकर वेदना झाल्या.

एका काळचा झाडगावचा तरुण देखणा देसाई इतका भयाण, विद्रूप झाला होता की त्याच प्रतिबिंब पाहणारे डोळेच भ्याले होते !

राजाभाऊच सबध उमेदीच जीवन कोसळवून पडक्या वाड्याच्या पुनरंचनेची नानासाहेब चौघऱ्याची योजना मात्र सफल होत होती !

अखेर तो अपग, हतभागी आणि कष्टी जीव, एकदाचा त्या कोंड वाड्यातून सुटला ! रेणाखळीकर जहागिरदाराने लवकरच कान काढले. त्याने नानासाहेबाकडून हुड्याची रक्कम वसूल करूनच बोहल्यावर पाय ठेवला. पण लगीन झाल्यावर बापाकडून आणखी रक्कम आण म्हणून त्याने बायकोला आडगावी परत पाठविले. तो छंद फंदकळू लागला आणि रक्कम आणली नाही म्हणून बायकोला झोडपून काढू लागला ! मग नानासाहेब चौघऱ्याची मुलगी माहेरपणाला आली ती परत गेली नाही. ती खगली आणि अखेर एक दिवस गतप्राण झाली. तिच्या मृत्यूची वार्ता कानी येताच राजाभाऊ माडीतल्या माडीत मोठयानं हसले. तिचे प्रेत निघाले तेव्हा तिला एकदा अखेरच पहावं म्हणून त्यांनीं खिडकीतून तोड काढलं. ते पुढे झुकले. आणि नेहमीच्या 'तबला-वादना'च्या लहरीत खिळखिळा झालेला खिडकीचा कठडा उखळला आणि राजाभाऊ धाडकन अगणांत पडले !

एकाद्या कोऱ्या कागदावर त्याची सही घेतां आली नाही म्हणून नाना-साहेब अतर्यामी हळहळल्याशिवाय राहिले नाहीत !

जांबखेड रस्त्यानं आलेल्या पांढऱ्या खिल्लारी जोडीचा तांगा मारोती-पुढून गावात शिरला आणि धरवाड्याकडं जाऊ लागला, तांग्यापुढं घांब-

णान्या 'घन्या' नावाच्या महाराच्या आणि तागा हाकणाच्या राध्याच्या चेहऱ्यावर हसू दिसलं की, पाहणारे एक दुसऱ्याला सागत,

“वहिनी आल्या !”

राजणात बुडवून घेतलेल्या ओटक्यातल पाणी पिता पिता मजुळा महा-रीण एकदम उभी राहात होती. धावत्या छकड्याच्या उडणाऱ्या पडद्याआड बसलेल्या वहिनीच ओझरत दर्शन झाल की ती लगबगीनं वरवाड्याकड येत होती. वहिनीच्या दर्शनासाठी रस्त्यावर आणि रस्त्यावरील घराच्या दारात अशीच कित्येक कुतूहल आनंदी होऊन उभी दिसत होती. लेकरवाळ्या बाया कडेवरल्या मुलाला वहिनीकडं बोट करून म्हणत,

“त्या पाहा वहिनीसाहेब !”

चौकातल्या आडावर पाणी भरणाऱ्या कुलागना एकदम पाठीमाग वळून पाहात होत्या. एकादा पाण्याचा मोठा हडा डोक्यावर असला तरी वहिनीला पाहण्याच औत्सुक्य ओझ विसरवीत होत आणि मान वळवायला लावीत होत. वहिनी तिकड पाहात होत्या, आणि मंद स्मितान ओळख पटवीत होत्या. रस्त्याच्या बाजूला असलेल्या रिकाम्या जागी रिकामटेकड्याच्या रंगात आलेल्या गप्पा या छकड्याच्या आगमनान एकदम थांबत होत्या, आणि जो तो ताग्याकड पाहून घेत होता. वहिनी गावात नव्हत्या तेव्हा एक साथीची झडप येऊन गेली होती. हिवाच्या लाटेन उभ पीक करपून गेलं होत. गावातल स्वास्थ्य आणि समाधान जामखेड रस्त्यान अस हसत परत आल म्हणजे सगळी वस्ती हरखून जात होती !

श्रद्धा आणि भक्तीन अत करणाला दृष्टि आली की चागल्याच चागुलपण चटकन् ओळखता येत त्याची ही खूण होती !

वहिनीचा छकडा वाड्याच्या दाराशी आला की सामानसुमान उतरून बेण्यासाठी माणस तत्परतेन धावत येत होती !

वहिनी वाड्यात आल्यावर तर तेथल्या वातावरणाला वेगळीच शाक येई !

मुख्य बैठकीत रावसाहेबांच्या समोर कुठाची गर्दी असे. पैशाच्या देवघेवीच्या भानगडी काळ्या पाढ्या करण्यात रावसाहेब गर्क झालेले दिसत. वहिनी आल्याच पाहून त्या बैठकीत काही वेगळच कुतूहल आणि आनंद हेलावून जाई !

वहिनी ओसरीकड येऊ लागली की गावठी वाणान मळलेला पण वेगळपणान निवडून पडणारा 'क्षिप्या' कुत्रा वहिनीला पाहताच जागचा उठून भुक्त होता तिच्या पायाशी अग धासून उड्या मारीत तऱ्हेतऱ्हेने अगमोड करीत ओसरीपर्यंत तिची सोबत करात होता. ओसरीवर पाय ठेवताच एक बाडी माजर तिच्या पायात घोटाळत होती आणि गोघ्रास खाणारी हरणी गाय वहिनीला पाहताच परिचयाची ललकारी फोडून वहिनीच्या हातातल्या केळीच्या पानाच्या तुकड्याकड तोड लाबवीत होती !

वहिनीच्या आगमनान वाड्यातल्या गडीमाणसांच्या हालचालींत चैतन्य आल्यामारख दिमत होत, आणि त्याचे चेहरे आनंदान उजळून निघाल्या सारखे दिसत होते !

वाड्याची झाडझूड करणाऱ्या मजुळा महारगीला वहिनीच्या गैर-हजेरीत चतकोर भाकरीचा शिळा तुकडा मिळविण्यासाठी आठदहा वेळा 'बाईसाब' अशा हाका घालाव्या लागत वाड्यातल्या दुसऱ्या एकाद्या बाईसाहेबान तिला तस निष्ठन बसलेल पाहिल तर त्या म्हणत,

“ अग, धरण धरूनच बसली आहेस भाकरीसाठी ! एकादे दिवशी नाही मिळाली भाकर तर काय होत ग ? भारीच लघळ आणि लोचट जात ही ! तरी गावकीच वतन आहे..... ”

मजुळा शरमेन निघून जात असे

वहिनीच तस नव्हत !

मजी दिसायला उशीर, वहिनी म्हणत होती,

“ मजे ! जाताना तशी जाऊ नकोस ! भाकर ठेवली आहे ती घेऊन जा हं ! ”

दया, प्रेम सहानुभाव या कोमलतम तत्त्वानीच या माऊलीच्या अंतःकरणाची घडण झाली होती की काय न कळे !

वाड्यांत रावणाऱ्या गडीमाणसाच्या रोजच्या वेगवेगळ्या अडचणी असत !

दिवाबत्ती आणि बिस्तर बिछाने करणाऱ्या म्हाताऱ्या महादूची जमीन रावसाहेब चौधऱ्यान फारच थोड्या कर्जाच्या वसुलीत बळकावली होती. आणि व्याजाच्या फेडीदाखल महादू वाड्यात रावत होता आणि त्याची तरुण पोरगी गजरा भाडी घाशीत होती ! एकादे वेळी दुपार कशी-बशी टळली तरी रात्रीचे काजवे फाडून खायला सिद्ध असत. घरात पुरेसं पीठकूट नसे. कधी कधी तरुण गजरेला उघाडीत उघडपणान यावयाला पुरेस वस्त्र नसे नव्या कर्जाची उचल करायला महादू तयार होता. पण तें देण्यापूर्वी रावसाहेब चौधरी गभीरपणान विचार करीत होते,

“ उद्या महादू कुचकला तर रकम परत यायची कशी ? निदान थोड तरी तारण असायला पाडिजे होत ! ”

वहिनीखेरीज महादूच्या अडचणी दूर करायला कुणी नव्हत !

वहिनीला पाहताच राध्या (राधाकिशन) आपल्या पोटावर चापट्या मारून घेत होता. त्याला सुचवायच होत,

“ माऊली ! गेलीस तेव्हापासून या पोटात काहीच पडलेल नाही ! आता तुझ जेवण झाल की मला चांगल पोटभर वाढ ! ”

वहिनी ते ओळखीत होती न म्हणत होती,

“ अरे जेवायच तर होऊ दे ! ”

राध्याच्या बापाला चांगली जमीन होती. ती चौधऱ्याच्या शेताला टेकून होती रावसाहेब चौधऱ्यान राध्याच्या बापाला जाळ्यात पकडलं. कांही ‘काळपाढर’ केल आणि त्याची जमीन आपल्या ताब्यात घेतली. राध्याचा बाप त्या धसक्यानं खलास झाला पोरका झालेला लहान आणि अज्ञ राध्या वरवाड्यातल साडपाणी भरायला आणि तागा हाकायला चौधऱ्याकडं आला

एकदा तो चांगलाच आजारी पडला. कुत्र झोपायच्या पडवीत ज्वारीची रिकामी पोती खालीं वर घेऊन राध्याला कुडकुडत पडलेला पाहून

वहिनीनं त्याची नीट व्यवस्था केली. त्याला आपल्या हाताने खाऊ पिऊं घातलं. आणि त्याला बरं केलं

‘क्षिप-न्या’ कुठ्याला कृतज्ञतेची अभिव्यक्ति करण्यासाठी नसलेली वाणी राध्याजवळ होती त्यानं देवाला कधी हात जोडले नाहीत. वहिनी हेच त्याचं दैवत होतं !

श्रीमंत नानासाहेब चौधरी पक्षाघाताने उजवो अंग गमावून आथरुणाला कायमचे खिळले होते. त्याचं तें लुळू अंग आणि विशेषतः तो त्याचा सुप्रसिद्ध तिरळा डोळा विचित्र भीषण दिसत होता. त्याच तिरळ्या डोळ्याचं सुंदरनाचीच ‘पाणी’ हेरलं होतं. राजाभाऊ देसायाचा भयानक अंतःपाहताना तो तिरळा डोळा जरा देखील कानाकोपऱ्यानी ओला झाला नव्हता निदान त्या वेळी तो जिवंत माणसाचा डोळा म्हणतां येत होता. आतां त्या डोळ्यात प्रेताची कळा होती. आणि त्याकड पाहण्याची भीति वाटत होती ! नानासाहेबाच्या अर्ध्या अंगाला असा काही जोराचा झटका बसला होता की तोड वाकड झाल्यामुळे शब्दोच्चार नीट आणि स्पष्ट करतांच येत नव्हता. ‘अँवँव’ ‘अवँव’ असा चमत्कारिक अर्थशून्य उद्गार काढूनच वाटलं तर ते एकाद्याला बोलत नाही तर बोलावीत !

“ वहिनी आली ! ”

ही गडी माणसाची पुकार नानासाहेबाच्या कानावर जातांच त्यांना क्षणभर नवी धुगधुगी आल्यासारखी वाटत होती. कारण दिवसातून नियमाने आतां एकादा तरी अन्नाचा घास तोडांत जाईल याची शक्यता निर्माण झाली होती ! सौभाग्यवती बकुळाबाईंनी आपला ग्रंथ केव्हाच आटोपला होता. वहिनीखेरीज दुसऱ्या दोन धाकट्या सुना आपापल्या नवऱ्याला स्वयंपाक करून खाऊ घालीत होत्या आणि स्वतः जेवीत होत्या हेंच विशेष होतं. त्यांचं नटणं, मुरडण पाक मदिऱांतल्या राखेन न धुरान धुराडून जात होतं. आणि मग तें साफसुफ करायला त्यांना दिवस पुरतं नव्हता. एक वेळची चूल फुकली तर सर्वांत धाकटी सून-सौभाग्यवती प्रमिला राणी-डोकेदुखी घालविण्यासाठी आठ दिवस आथरुणांत शिणून पडत होती. मधल्या

सूनबाई सौभाग्यवती रजनीदेवी एक वेळचा स्वयंपाक करताना तीन चार दिवसांचे धान्य सहज कच्च्यात घालीत होत्या. जवळपास कोणी असेल त्याला शिव्या देत होत्या. चूल फुकताना 'जाळ झाला ग बाई !' असा अर्धवट त्रासिक आणि अर्धवट रुदनाचा स्वर काढीत होत्या. स्वयंपाकीण ठेवायची ऐपत नसलेल्या चौघऱ्यांच्या घरात आईवडिलांनी चुकून आपल्या मुली देऊ नयेत असा उपवर मुलीच्या पालकाना ओसरीवरून सदेश देत होत्या. आणि तशात रुग्णजर्जर सासऱ्याकड ताट न्यायची वेळ आली की म्हणत होत्या,

“ अस चमत्कारिक दुखण कधी पाहिल नाही गऱ बाई ! आमचा जीव घेतल्या शिवाय का वर होणार आहे ते ? .. ”

नानासाहेब चौघरी हे ऐकू शकत होते आणि पाहू शकत होते. त्याची श्रुति आणि दृष्टि कायम ठेवण्यात ईश्वराचा काही विशेष हेतु होता ?

रावसाहेब, दादासाहेब आणि आबासाहेब या तिन्ही मुलांपैकी एकहि नानासाहेबाजवळ क्षणभर बसायला अथवा बोलायला तयार नव्हता. रावसाहेबाना बैठकीतून उठायलाच वेळ नव्हता. तहसीलदार, मुनसफ, फौजदार अशी माणसं मधून मधून वरवाड्यावर येत होती. रावसाहेब त्याच्या स्वागतसत्कारात आणि आदरातिथ्यात गर्क राहात होते. त्याच्या सरबराईला तसा फारसा खर्च लागत नव्हता. गावातल्या कोणत्याहि दुकानातून तांदूळ, तूप, गहू, साखर असा माल सहज आणता येत होता. अर्थात् उधार ! दुकानदाराचा नकार आला की त्याची धडगत राहात नव्हती ! पाहुणे खाऊन मस्त होत होते. सरकारी दरबारी अशा मार्गानं वजन वाढविण्याचा रावसाहेबाचा डाव यशस्वी झाला होता. ते गावातल्या माणसांची मालमत्ता सहज बळकावून बसत होते. कोर्ट कचेरी झाली तर मुकदम्याचा निकाल त्याच्याच बाजून लागत होता. गावातलं जे जे चांगलं असेल ते ते आपल्या मालकीच आपल्या उपभोगासाठी असावया महत्वाकांक्षेन ते भारले होते !

श्रीमत दादासाहेब मधून मधून शिकारीला जात होते. अन् घरी असले तर वरची माडी सोडून कामाव्यतिरिक्त सहसा खाली उतरत नव्हते.

सामान्य माणसापेक्षा आपलं स्थान फार घरच आहे, असा अभिमान त्याच्या ठिकाणी असल्यास न कळे ! रहस्यकथा वाचायचा त्यांना अलीकडं भलता नाद लागला होता !

या नादाच मूळ शोषायच झालं तर अस म्हणता येईल की, सौभाग्यवती बकुळाबाईंना अखेरचा श्वास लागला तेव्हा तिघही भाऊ घाईनच घावत आले बकुळाबाई निष्प्राण झाल्या तेव्हा तिघाही भावांनी त्यांच्या अगावर अग टाकून आक्रोश करायला आरंभ केला रावसाहेब आईच्या गळ्यावर तोड ठेवून हुदके देऊ लागले. दादासाहेबांनी आईचा उजवा हात अश्रूंनी भिजवायला आरंभ केला उरलेला हात बिचाऱ्या आबासाहेबांना लाभला

तिघाचीही अखेर भयंकर निराशा झाली कारण बकुळाबाईंच्या अगावरचे दागने आधीच कुणी तरी लाबविले होते. त्यात अर्धागवायूनं अधू झालेल्या नानासाहेबांचा हात नव्हता हे नक्की ! दादासाहेबांनीच आईचे दागिने लाबविले असावे अस रावसाहेबांना वाटत होत दादासाहेबांना रावसाहेबांचा सशय होता. आणि रावसाहेब दादासाहेबांनी काही तरी सगनमत करून दागिने पार केले असावे अस आबासाहेबांना वाटत होत जावाचा सशय वहिनीवर होता. आणि सगळ्याच सशयाचा गोघळ झाल्यामुळे बकुळाबाईंच्या दागिन्याच रहस्य पाचपन्न स पानांच्या रहस्यकथेपेक्षाही अत्यंत गूढ आणि गहन झालं होत ! रहस्यकथा वाचून दादासाहेब आईच्या दागिन्याच रहस्य उलगडणार होते की काय न कळे !

सर्वांत धाकटे चौधरी आबासाहेब पट्ट्यापट्ट्याचा चेळणा घालून आणि तसलाच अगरखा घालून सकाळी खाली आले की ओसरीच्या पायरी-जवळ ब्रह्मान दात घासता घासता पाढरा फेस थुकत आणि चारट्या नजरेनं भाडी घासणाऱ्या गजरेकड पाहात म्हणत होते

“ वेल् वहिनी ! चहा तयार आहे ना ? ”

वहिनीला इग्रजी येत नव्हत म्हणून आबासाहेबांना आपलं हृदय मराठीत व्यक्त करावं लागत होत. त्याच सगळ्याच काम विलायती अस-

ल्यामुळ वडीलघाऱ्या माणसासमोर बायकोशी गप्पा विनोद करायला ते मुळीच कचरत नव्हते.

दादासाहेब मुनसफ व्हायची महत्वाकांक्षा बाळगीत होते आबासाहेबांना तहसीलदारी मिळवायची होनी. राजधानीच्या ठिकाणी इतर जहागीरदाराचे बगले होते तसा आडगावकर चौघऱ्याचा एकहि राजवाडा नसल्यामुळ सरस्वतीच्या उपासनेत फार मोठा व्यत्यय येत होता. सरकारी यंत्रणेत अधिकाराच्या जागा मिळवू इच्छिणाऱ्या आडगावकर जहागिरदारांच्या मुलानी राजधानीच्या हॉटेलात की भाडघरात राहून उपेक्षेन पुस्तकांना लागणारी वाळवी झटकीत बसायच होत? भिकार वातावरणात बृहस्पतीलाहि विद्यार्जन करण जमल नसत! राहायला चांगला बगला नव्हता आणि रावसाहेब सडळ हातान पैसा पाठवीत नव्हते म्हणूनच दादासाहेब आणि आबासाहेब परीक्षेतून सुटू शकत नव्हते. तशात बायको आपल्या गैरहजेरीत आत्महत्या केल्याशिवाय राहणार नाही, या सशयान नू भयान दोषही परत येऊन बरवाड्यात शक्य तितका जास्त वेळ घालवीत होते!

नानासाहेबाची तस म्हटल तर या दोघानीच खरी दखल घेतली होती चांगली वैद्यकीय मदत मिळविण्यासाठी दादासाहेब बरीच मोठी रकम घेऊन राजधानीला आले राजधानीच ठिकाणच अस होत की तिथ खिशांत पैसा म्हणून ठरत नव्हता. 'डॉक्टर येतो आहे!' असे सांगून दादासाहेब हात हलवीत परत आले आणि त्यानी औषधासाठी नवी रकम मागितली होती. 'कमेचा आकडा डोळे पाढरे करील असाच होता. रावसाहेब तेवढी रकम देतील हे अशक्य होत!'

भग आबासाहेबानी प्रयत्न कगयला आरंभ केला होता !

पक्षाघात, राजयक्ष्मा या सारखे रोग हिंदुस्थानांत बरे होत नाहीत, त्यासाठी विलायतेलाच गेलेल बर, अस आबासाहेबानी बोलून दाखविल होतं. खर्चाचा त्यानी हिशेब केला होता. पधरावीस दिवस जाण्याच्या तयारीत घालविले होते. रावसाहेबानी तिजोरीच कुलूप हालविलं नव्हतं

म्हणून सगळे बातबेत थड पडले होते. आबासाहेब नाराज होऊन वडिला-जवळ जाऊन म्हणाले होते,

“पपा ! पाहिलीत रावसाहेबाची वागणूक ! तुमच्या उपचारासाठी पैसे घावयाला तयार नाही तो ! कबुतर कापून गावठी दलाज करा म्हणतो ! खेडवळ ! पपा, तुमच्या जगण्याचा आता काहीच उपयोग नाही ! खरंच कांहीच उपयोग नाही ! मानजाव् पपा !”

हे भाषण ऐकून नानासाहेबाना काय वाटलं असेल कोण जाणे ? सुदर-नानी ज्या माडीत रहात असे आणि राजाभाऊ देसाई ज्या खिडकीतून खाली पडले तिकड त्यांच लक्ष जाई. आणि मग ओसरीकड ते दृष्टिक्षेप करीत. जणु गतायुष्यात झाल ते होऊन गेल ! त्याचाच परिणाम म्हणून मुलं अस बोलत असावेत ! परंतु अशाहि परिस्थितीत आपणास जगविणारी व्यक्ति वहिनीच्या रूपान ओसरीवर निश्चित वावरते आहे, अस तर त्यांना वाटत नसाव ?

वहिनी अशी सर्वप्रिय असली तरी जावाच्या द्वेषाचा घूर तिची सर्व-प्रियता मळवू पहात होता. घरातल हाताला येईल तेवढ अंढण्याची आणि छपवून ठेवण्याची त्याची प्रवृत्ति होती त्यांना भारीची लुगडी हवी असत त्यांना चागले अलंकार लागत. मनासारख सर्व काही मिळालं तरी त्या कुढत आणि लहान सहान गोष्टीवरून भाडण काढून रडत, नाहीतर कलहान चेतलेली अबोल्याची धुनी फुकीत बसत ! म्हणूनच चौघऱ्यांच्या वरवाड्यात गृहिणीचा कलरव ऐकू येण्याऐवजी कलहाची कलकल मात्र कानी पडत होती !

गांवातल्या दोन तीन प्रतिष्ठितांच्या घरी हळदीकुंकवाचं निमंत्रण होत. दुपारी दोन वाजल्यापासून रजनी देवी आणि प्रमिलाराणीचं नटणं थटणं चालू होत. दादासाहेब अर्ध्या अंगावर पाघरून ओढून गुप्त पोलिसांच्या कथेच्या वाचनांत निमग्न होते. मुत्सफ होणाची इच्छा करणाराला खून,

पोलीस आणि त्याच गोप्य वाचून काढण भाग होतच. वाचनात गढन्या-मुळ सजलेल्या पत्नीकड पसतीची दृष्टि टाकायला आणि जाभई देऊन दोन्ही हात आव्हानाच्या आवेशात पसरायला त्यांना सवड नव्हती तीन-तीनदा आरशात पाहून अगमोड करणाऱ्या रजनीदेवी म्हणत होत्या,

“ काय मेला वाचनाचा नाद ! ”

मग दादामाहेबानी पुस्तक बाजूला करून एक क्षणभरच रजनीदेवीकड पाहिल ! ‘ वा ! छान ! ’ असा निव्वळ कोरडा अभिप्राय व्यक्त करून पुस्तक डोळाचापुढ धरल आणि ओलाव्यासाठी मग स्वतः. रजनीदेवीनच तोडाजवळ तोड नेण्याचा प्रयत्न केला

आबासाहेब पत्नीला मदत करीत होते बायकोच्या चेहऱ्यावर आपल्या हातानच ते पावडर चढवीत होते आणि तळहातात धरलेल्या तिच्या चेहऱ्याची अबड झिबड करून सगळी शांभा उडवून लावीत होते.

प्रमिलाराणी पुन्हा प्रारंभापासून आरंभ करीत होत्या !

उन्ह उतरायच्या सुमारास वहिनीची हक आली, तेव्हा त्या दोघी खाली आल्या, वहिनीच्या पुढ राजस्नुषेच्या डौलात चालू लागल्या आणि परत आल्या त्या अतिशय आबट चेहरा करून ! कारण घरोघर वहिनीचच अधिक अगत्यान स्वागत झाल अस त्यांना वाटल होत !

वहिनीन एम्हि अलकार अगावर घातला नव्हता आणि म्हणूनच की काय नट मोगच्या जावाच्या जोडीला जातीची सुंदर आणि सात्त्विक असलेली वहिनी स्वागताला योग्य ठरली होती !

रजनीदेवी आणि प्रामिलाराणीन धरी आल्यावर वहिनीच्या साधेपणावर भाष्य केलं होत,

“ मोठी लबाड ही सटवी ! साध्या वेषात आपल्याबरोबर यावयाचा तिचा केवढा खोल हेतु होता ! चौथ्र याच्या धाकट्या सुनाना दागिन नव्हते, होत ते सार थोरल्या सुनेच, अस लोणाना भासवाव ! चहाटळ..... ”

वहिनीन अगावर दागिन्याच सगळ लग्न घातल असत तरी त्या दोघी नागज झाल्या असत्या असतुष्ट व्हायला त्यांना आणखा एकाद नव कारण सहज आढळल असत .

मुका मार लागल्या प्रमाण दोघीहि जावा आपापल्या खोलीत आथरुणा-
वर धुमसत पडल्या. ओळखीचे हात अगावर आले ते त्यानी झुरळासारखे
झटकले. पुढी विचारपूस योग्य त्या प्रमाणात सुखदोष्ण झाली आहे असें
दिसताच प्रथम त्यानी हुदका दिला आणि मग म्हटल,

“तरी मी म्हणत होते नको इथ राहण म्हणून !”

वहिनीन रात्री प्रत्यकीच्या खोलीच दार खडखडविल न म्हटल,

“अहो बाई ! जेवायला चला ना !”

“तुम्ही घ्या जेवून ! मला भूक नाही !”

या साध्या उत्तराला तिरसटपणाची जी धार होती ती वहिनीला
बोचल्याशिवाय राहिली नाही !

म्हाताच्या महादूची तरुण पोरगी गजरा वाड्यात भाडी घासयला
आली की बेचैन होत होती, आणि वाड्यातली बेचैनी वाढवीत होती !
गुप्त पोलीसाच्या भानगडीत गर्क होणारे दादासाहेब जेवायच झालय की
न ही, हे पाहण्यासाठी उगीच एकदोन वेळा ओसरीवर येऊन जात होते.
आणि अपुऱ्या वस्त्रांतल्या, श्रमान अधिकच राकट आणि घोमदार दिसणाऱ्या
गजरेच्या अगावर जाता जाता नजरेची क्षत करून जात होते आबासाहेब
तोडान शीळ घालीत एकादी इग्रजी चाल आळवीत खिडकीतून पहात होते.
भक्ष्यासाठी दबा धरून बसलेल्या माजरासारखी सावधगिरी ठेवून ते सधि
शोधीत होते.

अखेर दादासाहेबानी गजरीला एकट गठल. ती चळचळ कापूं
लागली. दादासाहेबानी तिच्या निशब्दतेला घायाळ करून टाकल !
वहिनीला ते समजताच गजरीन तिचे पाय धरले न म्हटल,
“वैनी !”

तिला काहीच बोलता आल नाही.

दुसऱ्या वेळी आबासाहेबानी तिला प्राप्त करून घेतल न मग पैशाच्या
मोहान गजरा आबासाहेबानंतर थेट रावसाहेबाच्याहि स्वाधीन झाली !

गजरीला झाकण्याचा वहिनीनं कितीही प्रयत्न केला तरी वाड्यातली प्रवृत्ति चागल तेवढ मळवून टाकल्याशिवाय राहणार नाही, हे वहिनीला समजून चुकल

तिन दादासाहेबावरून गजरीच्या सबधात काही उद्गार काढल्याची गुण गुण लागताच रजनीदेवीन मुक्ताफळ उधळलो,

“ आमची माणस अशी नाहीत ग बाई ! मणभर मळ सांचलेल्या त्या मजूरणीच्या अगाशी हे कशाला झटायला जातील ! काही तरीच ! तिच्याच (वहिनीच्या) नवऱ्याला अशी शेण खायची सवय आहे. ही बया कोणाविरुद्ध केव्हा काय किटाळ उठवील काही सांगता येत नाही ! अन् हिलाच आग आहे म्हणून तर रात्री अपरात्री जेवणाच निमित्त करून आमच्या माणसाची दार ठोठावते ही ! आम्ही वाड्यात राहू नये अशाच मेलीच्या आता कारवाया चालू आहेत. . ”

मग काही हुदके निघाले पालथ पडून उशीत तोड घुसळणं झाल आणि दादासाहेबानी तिला उठविण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा काठोकाठ भरलेल भाड अधिकच हिसळू लागल.

वहिनीनं ते सार ऐकल. कावळ्याला चिमणी म्हणणाऱ्या पोरकट अज्ञानावर हसण्याखेरीज आणखी काय करता येणार ?

वहिनीच सान्याच गुलाबाच फूल रजनीदेवीनं एकदा सहज घालायला म्हणून घेतल आणि ते आपल्या दागिन्याच्या पेटीत कायमच जमा करून घेतल.

देवीच्या दर्शनाच्या निमित्तान कोल्हापुरी जाऊन येताना रावसाहेबानी मुद्दाम ते वहिनीसाठी आणल होत. जहागीरदारणीन गावातल्या समारभाना जाताना उची पोशाक करावा आणि इतर अलंकाराबरोबर ते फूलहि घालाव अशी त्याची नेहमी सूचना असे. अशाच एका प्रसंगी तें दिसल नाही तेव्हा रावसाहेबानी चौकशी केली

वहिनीन उत्तर दिल,

“ रजनीबाजीनी घालायला घेतलं आहे ! ”

“हऽ।”

ते ऐकताच रावसाहेबानी एक दोर्ध हुकार सोडला.

रजनीदेवी ते गुलाबाच फूल सहजासहजी परत करण्याइतकी भोळी नव्हती किंबहुना दोन्ही भावज्या आपल्या पत्नीपेक्षा फार चतुर आणि आतल्या गाठीच्या आहेत हे रावसाहेबांना केव्हाच कळून चुकल होत !

वहिनी अतिशय भोगळ होती आपल्या कपटचालत्याच्या आणि दागदागिन्याच्या पेटीला ती सहसा कुलूप लावीत नव्हती ती दागिने अगावर घालीत नव्हती तशी नीट जपूनहि ठेवीत नव्हती !

रावसाहेबानी एकादा अलंकार हौसेन जाणला तर त्याच्या समाधाना-पुर्ता क्षणभर ती अगावर ठेवी. तो देखील बेफिकीरीन ! ती त्याला पुन पुन्हा चाचपून पहात नव्हती चार चौघींनी त्याकड पाह्याव आणि त्याच कौतुक कराव अस काही करीत नव्हती रावसाहेबाची नजर त्यावर सारखी आदळावी आणि तिन नजरेनच काही गूढ मधुर बोलाव अस रावसाहेबाना जे वाटत होत ते तिच्या लक्षातहियेत नव्हत !

नाही म्हणायला तो अलंकार दुसऱ्या दिवशी गादीच्या कोपऱ्यावर किवा न्हाणीघरातल्या नाहीतर ओसरीवरल्या एकाद्या कोनाड्यात तसाच पडू देत होती ! स्त्रियामधली नटण्याची सामान्य हौस तिच्या ठिकाणी नव्हतीच काय ? तिन रोज एक नवा अलंकार आणायला सांगितला तरी घरातल्या तिजोरीत हात घालून किवा गावातल एकाद घर जाळून रावसाहेब तो तिला आणून देण्याइतके समर्थ होते ! ती तर आपणहून काहीच मागत नव्हती मग आपल्याच समाधानाकरता आणि चित्त प्रसन्न ठेवण्यासाठी तिला काही आणून द्याव तर ती खुशाल जावाच्या स्वाधीन करीत होती !

तरुण वयात ही एवढी उदास का ?

काय, रावसाहेबाच्या अनिर्बंध वर्तनावर ती नाराज होती ? त्या नाराजीत रावसाहेबाच्या दृष्टीन काहीच अर्थ नव्हता. सहज कुठ डोळा गुतला आणि मन ओढल गेल की ते आवरायला रावसाहेब तयार नव्हते. ते आडगावचे चौधरी होते ! एकाद्या कृपणाच जीवन त्यांना घालवायच

नव्हत. ते स्त्रियांच्या नादी लागत होते तशा स्त्रियाहि त्यांच्या भजनी लागत होत्या त्याचा तो भरदार उच्च बाधा स्त्रियांच्या अनुरक्तीचा विषय व्हावा यात त्यांना केवढी धन्यता वाटत होती. पण म्हणून रावसाबाच आपल्या पत्नीवरच-वहिनीवरच-प्रेम कधी कमी झाल होत काय ?

कुठ फलाहार अथवा पेय झाल तरी घरी जेवणाची भूक ठेवूनच ते येत नव्हते काय ?

वहिनीला हे वर्तन मुळीच पटण्यासारखे नव्हत सतरा ठिकाणी तोड उष्टावून केवळ मुखशुद्धीच्या निमित्ताने घरी प्रकट होणाऱ्या पुरुषी प्रेमाच स्वागत करायला लग्नाच्या स्त्रीन औत्सुक्य आणि उत्कटता कुठून आणावी ?

एकदा रावसाहेबानी वहिनीसाठी एक नवाच अलंकार करून आणला. तो तिला केव्हा दाखवीन अस त्यांना होऊन गेल. कामधामाच्या रगाड्यात ती गुंतली होती आणि गडी माणसाचा तिजभोवती गराडा पडला होता. त्यातून तिची केव्हा सुटका होणार होती कळत नव्हत. शुक् शुक्चे पोरकट इपारे करून तिला बोलावून घेणहि योग्य दिसल नसत. रात्री ताव्याभाड घेऊन वहिनी आली तेव्हा रावसाहेब तिला म्हणाले,

“ फार लवकर आठवण झाली आमची आज ! ”

“ त्यात लौकर न उशिरा कसल ? काम सपल..... ”

आपण एवढा रम्य गर्भितार्थ असलेल वाक्य उच्चारल, आणि ते तिला मुळीच समजल नाही म्हणून रावसाहेबाना पत्नीच्या अरसिकतेची कीव आली आणि विषाद वाटला कदाचित् दिवसभराच्या कामाने शिगमून गेले तिच्या वृत्ति प्रसन्न नसाव्या अस वाटून रावसाहेबानी तिचा हात धरून तिला जवळ बसविल. एका पातळ कागदाच्या पुडीतून फार नाजूक आणि अतिशय सुबक घडण असलेली एक सोन्याची माळ काढली आणि तिच्या गळ्यात घातली

माळेचे पदर वहिनीच्या गळ्यात झळकू लागले ! ती पाहतांच ‘किती हो तुम्ही चांगले’ अशा अर्थाचे एकाद ‘रसभरेल’ वाक्य उच्चारून पत्नीन चटकन गळ्यात बाहूची माळ गुफायला हवी होती, म्हणजे त्यांच्या

त्या वेळच्या मन स्थितीला आणखी मधुर उत्तेजन मिळाल असतं, अस रावसाहेबाना वाटल

पण तस काही झाल नाही.

मग रावसाहेबानी म्हटल,

“ उद्या ही माळ देऊन टाक कुणाला, नाहीतर दे फेकून एकाद्या कोनाड्यात आणि माझ्या हासेचा चोळा मोळा करून टाक ! ”

रावसाहेबाच ते म्हणण खरच ठरल !

दुसऱ्या दिवशी ती माळ वहिनीच्या गळ्यात दिसली नाही

दुपारी पाटावर बसल्यावर, जेवताना आणि पाण्याचे घोट घेताना रावसाहेबाची नजर पुन पुन्हा वहिनीच्या गळ्याकड जात होनी जेवायला एक पाहुणे असल्यामुळ काही बोलता येत नव्हत वहिनीच्या ते लक्षात येताच तिन राध्याला बोलावल न म्हटल,

“ राध्या न्हाणीत माझी माळ राहिली आहे तेवढी आण रे ! ”

“ वा रे शहाणी ! ”

अशा अभिप्रायान रावसाहेबानी वहिनीकड पाहिल.

न्हाणीच्या कोनाड्यात माळ नाही अस कळताच रावसाहेबानी जवणाचा हात आखडला ते पानावरून उठले पाहुणा बैठकीकड सरकला अस पाहून रावसाहेबानी हातांतला ताव्या ओसरीवर भिरकावून राध्याला म्हटल,

“ राध्या ! माळ सापडलीच पाहिजे ! नाहीतर एकेकाला फुकून टाकीन ! घरातल्या बाया तरी किती गाढव ! ए ! म्हाद्या कुठ्य तो थोरडा ? आण बोलावून त्याला ! अरे कुणी माझी बद्दक आणा ! ”

नौकराखेरीज ती माळ जाणच शक्य नव्हत ! ज्या घरी अन्न खावयाच तिथ चोरी केल्याशिवाय नौकराना राहवत नव्हत की काय कोण जाणे !

बदुकीच नाव ऐकताच माळेच प्रकरण फार गंभीर आणि भयानक होणार अस वहिनीला वाटल. नौकर वर्गाला मारहाण होऊन वाड्यात नसता गोधळ होणार होता. वहिनी रावसाहेबाजवळ येऊन म्हणाली,

“असेल ती माळ कुठ तरी ! त्यासाठी बदुकी न् भाले कशाला आणायचे ?”

वहिनीच्या या वाक्यानंतर रावसाहेब अधिकच सतापले पण काहीच न बोलता आल्यामुळ तिथून चालते झाले. पण जाताना त्यांनी राध्याला धमकी दिली,

“सध्याकाळपर्यंत माळ सापडलीच पाहिजे !”

त्या धमकीचा रोख थोडासा वहिनी म्हण्टा होता की काय न कळे !

ओसरीवरल्या या गोधळाची वाड्यातल्या माड्या खिडक्यांना कल्पना नसावी ! वातावरण जरास थंड झाल्यावर, रजनीदेवीन न्हाणीतून काही तरी वर नेल अशी एक वातमी लागली वहिनी त्याच्या खोलीत गेली तेव्हां रजनीदेवी आरगात पहात माळ गळ्यात चाळवीत बसल्या होत्या. वहिनीने ते पाहिल आणि म्हटलं,

“तुम्ही आणलीत होय माळ ? खाली केवढा गोधळ व्हायला आला होता ! बर झाल आणलीत ती ! नीट जपून ठेवा ह !”

“माळ ? कुणाची माळ ? मी नाही घेतली बाई कुणाची माळ ! ..”

रजनीदेवी थोडस चाचरल्या आणि आपले ‘काळे हात’ झाकण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला

“अहो अस काय करता ? ती गळ्यात आहे ना !”

“वा ! वा ! बऱ्याच आहा की बाई ! अहो ही माझ्या माहेरची आहे !”

वहिनी क्षणभर सदै झाली

स्वतःची बाजू भरीव असूनहि काही माणसाची मनस्थिति प्रसंगी अकारण दुर्बल होते साधुवृत्तीच्या वहिनीला वाटलं,

“आपलं चुकलं तर नाही ?”

हा सवाद रावसाहेब मुद्दाम ऐकत होते. ते पुढं येऊन म्हणाले,

“पाहू ती माळ !”

रजनीदेवीन मानेवरल हुक काढून ती माळ रावसाहेबाकड भिरकावली. रावसाहेबांनी ती उचलली. एकाच दिवसात माळेच्या ताजेपणाचा तिच्या घडणीचा आणि हुकाजवळ असलेल्या सुवर्णकाराच्या विशिष्ट खुणेचा रावसाहेबांना विसर पडण शक्य नव्हत. ते म्हणाले,

“ हीच ती माळ ! ”

रजनीदेवीन मोठ्यान गळा काढला, आपले सगळे दागिने रावसाहेबापुढे भिरकावले आणि आजच्या आज तिला माहेरी पोचविल नाही तर विहिरीत उडी टाकून जीव देण्याची धमकी दिली ! शिकारीला गेलेले दादासाहेब दारांत दिसताच रजनीदेवीनं त्याच्या गळ्याला मिठी मारली आणि रावसाहेब अत्याचारासाठी अगावर येत होते अस हुदके देत सांगितल !

शिकार न मिळाल्यामुळे दादासाहेब आधीच रागात असावे. वहिनीकड पाहात ते म्हणाले,

“ वहिनी ! तुझ्या रावसाहेबाला घरातली माणसहि ओळखू येईनात का आता ! ”

या विचित्र प्रसंगाने गागरून गेलेली वहिनी कोरड्या पडलेल्या आवाजात काही खुलासा करू लागणार इतक्यात रावसाहेब पुढे होऊन म्हणाले,

“ ए गाढवा ! बायकोच्या शब्दावर विश्वास ठेवण्याइतका आधळा केव्हापासून झालास ? ”

“ नको ग वाई आता या वाड्यात राहण ! ”

रजनीदेवीन दादासाहेबाना या वाक्यातून पुढे काय कराव याची सूचनाच केली की काय कोण जाणे !

दादासाहेब म्हणाले,

“ आजच्या आज मला इस्टेटीची वाटणी मिळाली पाहिजे ! मी अशा घरात..... ”

“ इस्टेट तुझ्या बापानं कमावलेली नाही ! ”

“ माझा हिस्सा घेतल्याशिवाय मी तुझ्या बापालाहि सोडणार नाही ! ”

अर्ध अग साबूत असलेल्या नानानाहेबाचा कानी हा सवाद पडत होता

मग अर्धा पाऊण तास वाड्यात अपूर्व गोधळ झाला बापाच्या उल्लेखानंतर आईचाहि उद्गार झालाच मग बटुकी परस्परावर रोखल्या गेल्या आवाज उच झाले त्यात स्त्रियाचा रुदनस्वर मिसळला वाड्यात येऊन भाडण सोडवायची कुणाची तयारी नसावी पाहुणा थक्क होऊन बसला होता. कुणाची कड घ्यावी, हे श्रीमंत आबासाहेबाना समजत नव्हत !

गाळीबार झाला नसला तरी शिवीगाळ बराच वेळ होत राहिली. या सगळ्या प्रसंगाला आपणच कारण आहो अस वाटून बहिनी ओसरीवर रडू लागली. जरा वेळान ती उठली दादासाहेबाच ताट तिन तसच झाकून ठेवले होत तिन त्यांना जेवायला बोलावले त्या घरात अन्न घ्यावयाच नाही, असा आपला निश्चय दादासाहेबानी बोलून दाखविला आणि मोठ्या पहाटेच दादासाहेबानी पत्नीसह वाडा सोडला !

उजेड झाल्यावर वरवाड्यात बातमी पसरली,

‘बहिनीचा दागिन्याचा डबा दादासाहेबानी न रजनीदेवीन लाबविला’ !

ते ऐकून रावसाहेबाच्या सतापाला काहीच सीमा राहिली नाही त्यानी बहिनीच्या श्रीमुखात भडकावली

ती असहाय आणि प्रतिकारशून्य असली तरी तिची सहनशीलता एवढी अपार होती की तिथे सगळी सामर्थ्य नष्ट होत होती !

बहिनी या प्रसंगापासून थोडीशी आजारी झाली अतर्गूहातले व्यवहार त्यामुळे थोडेसे विचकटल्यासारखे दिसू लागले जेवण खाण्याचे कार्यक्रम नीट आणि वेळेवर होईनात. प्रमिलाराणीना कामधाम पाहाण अत्यावश्यक झाले त्या चूल फुकून बेजार होऊ लागल्या. धुरान त्याचे डोळे लाल झाले त्या भाड्याची आदळआपट करू लागल्या एकाद लहानस भाड इकडून तिकड उचलून ठेवायच झाले तर ते उचलताना आणि ठेवताना मोठा व्वास टाकू लागल्या. आणि म्हणू लागल्या,

“ मेले गऽवाई । ”

‘सटवी’ ‘टवळी’ या उपपदाखेरीज त्या वहिनीविषयी कधीच बोलत नव्हत्या आता तर त्या शब्दाचा वापर पुन पुनः होऊ लागला. वहिनीन मुद्दाम दुखण काढलं होतं । रजनीदेवीन तिचे दागिने लाबविले नव्हते का ? दागिन्यासाठी प्राण टाकणारी वहिनीसारखी बाई प्रमिलाराणीन कधीच पाहिली नव्हती । कदाचित् प्रमिलाराणीन घरातून निघून जाव म्हणून तर हे ढोंग नव्हतं ? पण प्रमिलाराणी रजनीदेवीसारखी गडकी न् घर सोडून जाणारी नव्हती । तशी वेळ आलीच तर ती प्रथम वहिनीला घराबाहेर काढणार होती न् मग वाटलं तर ती स्वतःच जाणार होती ।

पण अखेर एके दिवशी तिलाच घराबाहेर पडावं लागलं ।

राजधानीहून जहागिरदाराच्या नावाच्या काही नोटीशी आल्या श्रीमंत आबासाहेब चौधऱ्यानी राजधानीच्या ठिकाणी वरचस कर्ज करून ठेवलं होतं ते फेडायची मुदत संपली होती वेळ टळल्यावर सरकारो मार्ग अवलंबिले जात होते रावसाहेबानी आबासाहेबाना बोलावून घेतलं न् त्या नोटीशी त्याच्या पुढं फेकून त्याच्या खुलासा विचारला

आबासाहेबानी नोटीसीवरून एक नजर फिरविली आणि त्या परत रावसाहेबाकड भिरकावीत म्हटलं,

“ सगळा मूर्खाचा कारभार । ”

रावसाहेबाना या उद्गाराचा बोध झाला नाहीं त्यानी विचारलं,
“ म्हणजे ? आहे तरी काय ? ”

एकाद्या गूढ घटनेचं मूळ आपणास कळलं असं दर्शविणारी चर्चा करून आबासाहेब म्हणाले,

“ ही सगळी त्या सादरागची लुच्चेगिरी आहे । तरी मी त्यांना आधीच बजावलं होतं की, जहागिरदाराचं कर्ज पिढ्यानुपिढ्या चालत असतं. कर्ज हे परंपरागत चालत आलेल्या मोठेपणाचं भूषण असतं, एवढ्यातच वसुलीची गडबड ठीक नाही पण नाही ऐकलं त्यानी । ”

“ कर्ज घेतलस हे खर तर ! ”

“ अर्थात ! ”

“ दर महिन्याला एथून येणारी रकम कोणत्या खर्चाने आटत होती ? ”

“ खर्चाचे काही विचारू नकोस, रावसाहेब ! विद्यासंपादन ही साधी-सुधी गोष्ट नाही त्यातल्या त्यात तहसीलदारी मिळविण्यासाठी लागणार शिक्षण संपादन करणे म्हणजे सामान्य गोष्ट नव्हे ! ”

या मूर्खाशी बोलण्यात काहीच अर्थ नाही अस समजून रावसाहेबानी ते सगळे कागद घेतले रागात जाऊन वडिलापुढे आदळले आणि सगळा वृत्तान्त सांगितला. आबासाहेबहि त्याच्या पाठोपाठ आले आणि वडिलाना म्हणाले,

“ पप्पा ! तहसीलदारीचे शिक्षण म्हणजे पाणी भरण्याइतक सोपे आहे अस रावसाहेबाला वाटत. ते मी त्याला कस समजावून सांगू ? ”

“ मला सगळं समजलय ! काही समजावून सांगू नकोस ! यापुढे शिक्षण वगैरे सगळं बद ! ”

“ ऐकलत ना पपा ! केवळ रावसाहेबाच्या इच्छेप्रमाणे आम्ही आमचा जीवनक्रम घालवायचा ? अस कस होईल ? मला तहसीलदार झालाच पाहिजे ! आजच्या खर्चाकडे तू पहातो आहेस रावसाहेब ! पण पुढल्या उत्पन्नाचा. . ”

“ तुझ्या बातांना मी कटाळलो आबासाहेब ! तुझ्या शिक्षणाचे तू पाहा आता ! ”

“ मी तर पाहतोच आहे ! मला माझा शिक्षणक्रम पूर्ण केलाच पाहिजे ! ”

“ म्हणजे, तू पुन्हा नव कर्ज काढणार ? ”

“ तुम्ही पैसे न दिले तर मला हाच मार्ग स्वीकारावा लागेल ! ”

“ ठीक आहे ! मी पाहातो कोण तुला कर्ज देतो ते ! ” अस म्हणून रावसाहेब सतापून जाऊ लागले आणि आबासाहेब छद्मी हास्य करू लागले !

रावसाहेब गावी गेले आहेत अशी संधि पाहून आबासाहेबानी पत्नी-सह तिच्या माहेरी मोर्चा वळविला रावसाहेब परत आले तेव्हा नानासाहेब

‘अँव्व’ असा अर्थशून्य पुकारा करीत होते. आणि उशाकड बोट दाखवीत होते त्या करपल्लवीचा उलगडा व्हावयाला बराच वेळ लागला. बकुळा-बाईचे दागिने नानासाहेबानी उशाशी ठेवले होते त्याचा आवासाहेबाना कसा कोण जाणे पत्ता लागला होता आणि जाताना त्यानी ते लाबविले होते. एवढच नव्हे तर रावसाहेबाच्या तिजोरीवरहि त्यानी चागलाच हात मारला होता !

रावसाहेब केवळ बटूक चालविण्याशिवाय आणि शिव्या देण्याशिवाय काहीच करू शकत नव्हते ! मग त्याच्या शिव्याचा ओघ वहिनीकड वळला होता. रावसाहेबाच्या गैरहजेरीत घरात इकड तिकड पहायच कर्तव्य तिने नीट बजावले नव्हत !

वहिनी बरी झाली आणि वरवाडचातल्या अतर्गूहातले सगळे कारभार ठीकठाक चालू लागले. या घटनेने राध्याच्या डोळ्यात आनंदाश्रू आले वहिनीने लौकर बर व्हाव अस त्याला उत्कटतेने वाटत होत प्रमिलाराणीचे सतरा प्रकारचे हुकूम ऐकून आणि त्याची अमलबजावणी करून तो वहिनीच्या खोलीत डोकावत होता तिला काही विचारता येत नव्हत कारण जे विचारायच ते कोणत्या भाषेत आणि कस विचाराव हे त्याला समजत नव्हत. निशब्दतेचा असा एक कोट वहिनीने तयार केला होता की तिथ सहसा कुणालाच प्रवेश मिळत नव्हता नुसत पाहून घ्याव आणि मनोमन तिच्या बर होण्यासाठी प्रार्थना करावी याखेरीज राध्याला काय करता येणार ?

वहिनी बरी झाली तेव्हा राध्यान धाडस करून, आपल्या रागड्या भाषेत विचारू,

“ वैनी ! आता सवत (वेगळ) राहीन म्हणतो ! ”

“ का रे बाबा ! कटाळलास आम्हाला ? ”

“ तस नाही ग ! पण.... ”

खर म्हटल तर वाड्यात आता राहण्याची काही चव नव्हती. चौधऱ्यानी तरी राध्याला आता किती दिवस पोसायच होत ? तशात गावातल्या माणसाकडून त्याला जी जाणीव करून देण्यात आली होती ती त्याच तरुण रक्त उसळविणारी होती !

राध्याची शेत चौधऱ्यानी आपल्या मालकीची करून टाकली होती राध्याला ती आता परत मिळण अशक्य होत. राध्यान आता तरी सावध व्हायला नको होत काय ?

हे सार बोलून दाखवून वहिनीला दुखविण ठीक नव्हत त्यान वहिनीची परवानगी घेतली आणि आशीर्वाद मिळविला मग त्यान स्वऱ्या अर्थात 'घर' केल लग्नाला थोडामा पैसा कमी पडला तो वहिनीन त्याला दिला. नवरी घेऊन वहिनीच्या पाया पडण्यासाठी तो बरवाड्यावर चढला. वाड्यात प्रवेशल्यावर बैठकीत बसलेल्या रावसाहेबाना वदन करण भाग होत राध्यान बायकोला बरोबर घेऊन त्याच्या पायावर डोक ठेवले

वहिनीच्या शब्दात, दृष्टीत जे कल्याणकारी भाव होते ते रावसाहेबाजवळ शताशानहि आढळले नाहीत !

रावसाहेबानी नुसता हुकार सोडला त्यात तुच्छता होती की वदन पोचल्याचा अभिप्राय होता हे नक्की सांगता येण्यासारखे नव्हत. आणि मग नव्या वस्त्रात अधिकच आकर्षक दिसणाऱ्या राध्याच्या बायकोच अगोपाग अविचल दृष्टीन चाचपून पाहण्याचा रावसाहेबाचा कामुक आणि खोडसाळ प्रयत्न चालला होता !

एका दुपारी सगळ कामधाम आटोपून वहिनी ओसरीवर बसली होती राध्या आला आणि म्हणाला,

“ वेंनी चल लवकर ! गाडी तयार आहे. तुला न्यायला आलो आहे ! ”

त्याच्या निमंत्रणाची ती विचित्र तऱ्हा हसू आणण्यासारखी होती

वहिनीन विचारल,

“कुठ रे बाबा ?”

“माझ्या शेतात ! हुरडा खायला !”

“माझ्या शेतात” हे शब्द राध्यान फार अभिमानाने उच्चारले होते. त्याने वाटचान त्याने एक जेव केले होते. धरतीने राखलेला पान्हा राध्यासाठी जणु पुरेपूर अन्न दिला होता. राध्याच्या शेतातला कणसाचा आकार सांगताना सांगणारे ओजळीसारखे हात करून म्हणत होते,

“अस सपाट्या कणीस आहे एकेक !”

ते खर होते !

वहिनीचे उपकार फेडावे अस नमळ तरी तिन एकदा शेतात पाय ठेवला की पीक आणखी आडमाप आणि भरमाप झाल्याखेरीज राहणार नाही, अस त्याला वाटत होते.

गाव रावसाहेबाच्या बऱ्यावर नव्हत. गावांतली एकही नजर रावसाहेबाकड आदरान पाहत नव्हती. रावसाहेब दिसताच कुलवती आडवसा करीत होत्या. कुलवान् वदनासाठी हात उचलायची वेळ येऊ नये म्हणून रावसाहेबाना पाहून तोड वळवीत होणे वाड्याभोवती द्वेष आग धरतो आहे याची रावसाहेबाना जाणीव होती. पण तहमीलदार, मुन्सफ, फौजदार असे राज्ययंत्रातले महान् सामर्थ्यशाली मोहरे ते हाती धरून असल्यामुळे या द्वेषाचे त्यांना भय वाटत नव्हत, तशात अर्लाकड हातात ते नेहमी बंदूक धागवीत होते. तिच्या साहाय्याने आडगावातली सगळी मालमत्ता ते आपल्या मालकीची करणार होते. आणि सगळ्या विरोधाना दडपून टाकणार होते !

राध्या एकाकाळचा त्याचा नौकर ! त्याने स्वतःची रीतीने शेतीभाती करावी ही गोष्ट रावसाहेबाना आवडली नव्हती. वहिनीने त्याच्या शेतात हुरडा खायला जाव, ही गोष्ट तर रावसाहेबाना मुळीच मानवण्यासारखी नव्हती !

वहिनीला हे ठाऊक असल्यामुळ ती म्हणाली,

“ आलें असते रे राध्या ! पण घरी पाहिलस ना कस आहे ते ! ”

तिन नानासाहेबाच्या खोलीकड बोट केल नानासाहेबाचा आजार अलीकड वाढला होता. आणि त्यांना तशा अवस्थेत घरी सोडून जाण गृहिणीला शोभण्यासारख नव्हत !

राध्याला ते पटल असाव. तो म्हणाला,

“ बर मग अस कर, हुरडा भाजूनच पाठवून देतो खाशील की नाही ? ”

वहिनीचा होकार ऐकून राध्याला बर वाटल.

दिवेलागणीच्या सुमारास राध्यान हुरडा आणि टहाळाच्या जुड्या ओसरीवर आणून ठेवल्या जरा वेळान रावसाहेब घरी आले त्यांनी हुरड्याची आणि टहाळाची सहज चौकशी केली राध्याच नाव ऐकताच ते खवळून म्हणाले,

“ राध्या एवढा माजला आहे का आता ? आपल मोठेपण आम्हाला दाखवू लागला आहे होय ? पण घेणारान तरी ते पदार्थ कशाला ठेवून घ्यावे ? . ”

शेवटचा टोला वहिनीवर होता

वहिनीन सगळा टहाळ आणि हुरडा गायीपुढ ठेवायला सांगितला. राध्याला लौकरच आपल्या अतिक्रमाच प्रायश्चित्त मिळाल !

राध्याच्या शेताशेजारीच रावसाहेबाच शेत होत एका सकाळी पचनामा झाला चौधऱ्याच्या शेतातून रात्री कणस चोरीला गेली होती, ती सकाळी राध्याच्या खळ्यावर आढळली. चोरीला वेगळा पुरावा काय पाहिजे होता ? मग रिपोर्ट झाला जवळच्या ठाण्यावरल्या रावसाहेबांकड नेहमी खायला प्यायला येणाऱ्या फौजदारान एका पोलिसाकरवी राध्याला हातकड्या घालून ठाण्यावर नेल रीतसर खटला सुरू झाला. तेव्हां सरकारी वकिलान घसा कोरडा करून राध्याचा अपराध सावीत केला. सुगीच स्वप्न पाहणारा राध्या तुरुंगातल्या खिडकीतून चादण्या

मोजीत बसला. रावसाहेबानी त्याच्या मेहनतीची धान्याची रास आपल्या वाड्यात आणून साठविली आणि मग तर त्यानी राध्याच्या काळजा-लाच हात घातला !

आपल्या माडीच्या खिडकीतून खालच्या एका विशिष्ट घराकड ते पाहू लागले त्या घरातल्या तरुण स्त्रीला खिडकीतल्या नजरेची काही कल्पना नसावी तिच उन्हातल स्नान आणि तिच उघाडीतल वस्त्र बदलण केवढ्या कामुक दृष्टीन पाहिल जात होत !

ती तरुण स्त्री राध्याची बायको होती आणि तिला उघड पाहिल्या-पासून रावसाहेब तिच्या प्राप्तीची लालसा उबवीत बंचैन झाले होते !

एका दुसरी घरात कुणी नाही अस पाहून रावसाहेबानी वहिनीची एक नवी साडी राध्याच्या अगणात फेकली आणि आता पुढ काय होत याची ते वाट पहात थांबले

ती साडी पाहून राध्याची बायको घाबरली. साडी वरच्या खिडकी-तून पडली होती हे नक्की ! कणस चोरल्याच किटाळ येऊन राध्या अद्याप कैदखान्यात होता. या साडीन आणखी एकादी आळ येणार की काय, या भयान राध्याच्या बायकोन ती साडी उचलली आणि परत करण्यासाठी ती ज्या माडीतून पडली त्या माडीत आली वहिनी तिथ असेल अशी तिची कल्पना !

दाराआड लपलेल्या रावसाहेबानी गळाला लागलेला मासा हाती येताच आजारून गोजारून पाहायला आरंभ केला सुदैवान की दुर्दैवानं कुणाला माहीत वहिनी परत आली रावसाहेबाच्या खोलीत तिला बाग-ड्याचा आवाज ऐकू आला आणि मग तिला जे दिसल ते तस दिसण्यापूर्वीच दृष्टि नाहीशी झाली असती तर बर झाल असत अस तिला वाटल !

रावसाहेबाच्या बेल्लुट भोगवृत्तीन राध्याच्या बायकोच्या शीलाला डंख मारले होते ! एकाद्या धटिंगणान केलेली आणि पुन्हा बेपर्वाईन फेकून दिलेली लूट सावडावी तशी राध्याची बायको वस्त्रासह स्वत ला सावरीत होती. वहिनीला दारात पाहताच मोठ्यान हंबरडा फोडावा अस तिला वाटलं.

पण कमालीच्या लज्जेन ती पदराआड तोड करून मुटकुळा होऊन बसली आणि गुडघ्यात तोड घालून रडू लागली

“वहिनी ! माझी चूक नाही ग !” अस म्हणून तिन सगळा प्रकार सांगितला. रावसाहेब दुसऱ्या दाराने निघून गेले. मर्मावर धाव बसावा तशी वहिनीची स्थिति झाली ‘आई ग’ असा एक बारीक चीत्कार काढून तिन भिंतीचा आधार घेतला. प्रतिष्ठिताची अब्रू साभाळणाऱ्या अर्थपूर्ण मुकेपणाने राध्याची वायको तेथून निघाली. वहिनी तिचे काय सात्वने करू शकणार ? पतीच्या अधम कृत्याला तिला साक्षी ठेवण्यांत नियतीचा काही हेतु होता काय ? रावसाहेबाच्या वासनेला स्नेहसंबंधासारखे जिव्हाळ्याचे सबध हि दिसत नव्हते ? पैसा आणि स्वास्थ्य माणसाला उच्छृंखल करतात ? अविवेक, अविचार, अनाचार आणि अत्याचार हीच श्रीमतीची लक्षण आणि प्रतिष्ठेची परंपरा मानावी काय ?

त्या दिवशी वहिनीच्या नजरेला नजर देणारा नव्हत. त्या दिवसापासून वहिनीने आपली शय्या उचलली आणि ओसरीवर आणून टाकली. रावसाहेबाना त्याची पर्वा नव्हती. थोडस तोड खाली केल, पापकृत्याची कबुली दिली, आणि पुन्हा अम घडणार नाही अशी गळ्यावर हात ठेवून शपथ घेतली की, नुसत्या साड्यापाण्यावर फुललेल्या आणि फळलेल्या अगणातल्या झाडावरची फुल-फळ तोडायला किती उशीर, अस रावसाहेबाना वहिनीसबधी वाटत असेल कारण आता तर रावसाहेबानी उघड उघड एक मुसलमानी ठेवली आणि मुक्त विलासासाठी वाड्याबाहेरच एक रंगमहाल निवडला !

त्या रात्री नानासाहेबाची प्रकृति फार बिघडली. ते हातपाय झाडू लागले. रावसाहेबाचे या वेळी जवळ असणे आवश्यक होत. वहिनीने कदील घेतला आणि रावसाहेबांच्या रंगमहालात प्रवेश केला. नोकर तिला अडवील हे शक्य नव्हतं. जिना चढून ती वर आली आणि तिन

खिडकीतून पाहिलं रावसाहेब पानाचा षिडा चघळीत पलगाच्या बाजूला एका खुर्चीवर बसले होते समोर पलगावर हात पाठीमागं टेकून आणि पसरलेल्या पायाची अडी घालून त्याची रक्षा एका खाद्यावर मान कलंडती करून त्याच्याकड पाहात होती तिच्या अगावर एक अत्यंत झिर-झिर अस वस्त्र होत ते एका स्कधावरून सुटून उरोजावरून खाली सरकल होत !

तिच्या सडपातळ अगाला साजेल अशाच तिच्या उरोजाकड रावसाहेबानी दृष्टिक्षेप केला असावा. अनगाच्या दाहकतेच्या अग्निशिखा रतीच्या उरोजावर प्रथम आदळल्यामुळच की काय त्याची अग्र काळीनिळी पडली, असाहि विचार त्याच्या मनात आला असावा !

प्रियकराची वाट पाहात अर्धवट लाभलेल्या निद्रेतून ती नुकतीच जागी झाली होती, की प्रणयभाराने जड झालेल्या पापण्यात प्रियकराला गुतवून मोहाच्या आणि गुगीच्या प्रातात घेऊन जाण्यासाठी आतुर होऊन बसली होती, कुणाला माहीत ?

दार ठोठावून घोगच्या आवाजात बहिनीन म्हटल,

“ घरी चला ! ”

रावसाहेब प्रथम चरकले आणि मग चडफडले ते बाहेर आले आणि घराकड चालू लागले. चालताना त्यांनी विचारलं,

“ काय काम आहे ? ”

“ नानासाहेबाची तब्यत फार बिघडली आहे ! ”

“ तुम्ही का आला ? घरातली गडी माणस मेलीत काय ? ”

“ आपल्या कूपेने जिवंत आहेत अद्याप ती ! पण इथे बोलावू आली असती तर कदाचित् मेली असती ! ”

वाड्याच्या पायऱ्या आल्या. रावसाहेब झरझर वर चढले. एका-द्याला वाटल असत अत्यवस्थ बडिलाना भेटायला ते अधीर झाले आहेत. पण तस कांही नसाव. शक्य तों लवकर परत कस येतां येईल हाच विचार त्याच्या मनांत असावा.

त्यांना उजेड दाखवीत त्यांच्या पाठीमागून जाणाऱ्या वहिनीची बाजूला नजर गेली. अधारात एकाद्या 'जल्लद' शस्त्रासारख तिला काही तरी तळपलेल न चमकलेल दिसल. तिन नीट पाहिल वाड्याच्या बाजूला असलेल्या झाडाच्या बुध्याशी तुरुगातून सुटून आलेला राध्या पाजळलेली कुऱ्हाड घेऊन उभा असलेला तिला दिसला त्या दिवशी दुपारी रावसाहेबाच्या खोलीत पदरा-आड तोड लपवून बसलेल्या राध्याच्या बायकोचा अतर्दाह आणि राध्याची सूडवृत्ति त्या कुऱ्हाडीच्या धारेवर चमचमत तर नव्हती ? वहिनीला पाहताच एकहि शब्द न बोलता राध्या तेथून सरकला !

वहिनी वाड्यात शिरली ती कमालीच्या भयाकुल मन स्थितीत. ती परत यावयाच्या आत नानासाहेबानी आपला अवतार सपविला होता आणि त्या प्रसंगान तिची भयाकुलता आणि औदासीन्य अधिकच वाढल होत !

त्या रात्री न वहिनीला हसतमुख अस कुणी पाहिल नाही. तिला रात्री नीट झोप येत नव्हती. लागलाच थोडासा डोळा तर एकदम शस्त्रासारख काही तरी चमकल्यासारख तिला दिसत होत. ते शस्त्र थेट तिच्या काळजापर्यंत जात होत. मग कुणी तरी तिच्या सौभाग्यचिन्हाकड रागान पाहात होत. आणि ती एकदम किचाळून उठत होती ! ओसरीच्या खाली तिची सोबत करण्यासाठी निजलेला म्हातारा महादू म्हणत होता,

“वैनी ! ए वैनी ! जागी व्हय ! भ्येव वाटल व्हय !”

सकाळी वहिनीचा म्लान चेहरा पाहून मजुळा महारीण विचारीत होती,

“बर नाही वाटत जिवाला वैनी ?”

“होय ग ! रात्री स्वप्नच पडतात वाईट !”

“दिवस लई बगाळ आलेत वैनी !”

दिवस कुणाला वाईट आले होते कुणाला माहित ?

वहिनी न रावसाहेब एका लग्नाहून परतत होते. लग्न एका निकटच्या नातेवाईकाच्या घरी होतं. शिवाय लग्नात मुद्दाम आणविलेल्या ठिकठिका-

णच्या नामाकित नर्तिकांच आणि गायिकांच फार मोठं आकर्षण होतं. त्यातल्या एकीला आडगावी येण्याच रावसाहेबानी निमंत्रण दिल आणि लगीन आटोपताच रावसाहेब त्या गायिकेच शेवटच पान खाऊन निघाले.

बहिनी न् रावसाहेबाना जोडीन चालताना कित्येक नजरा त्यांच्या अनुरूपतेवर लुब्ध झाल्या असतील ! पण छकड्यात बसल्यावर दक्षिणोत्तर चेहरे करूनच ते बसले होते अस्तमान झाल्यावर छकड्यापुढ चालणारा घन्या महार थोडासा पुढ सरकला आहे अस पाहताच आडगानात त्याचा छकडा एकदम अडविला गेला, छकडा हाकणाऱ्या गडघान रावसाहेबाना हाक मारली.

रावसाहेब चौघऱ्याचा छकडा अडवून उपमर्द करणारी ती कोण व्यक्ति आहे हे पाहण्यासाठी रावसाहेबानी पडदा सारला अंधारात नीट दिसल नसाव. रावसाहेबानी खडसावून विचारल,

“ कोण ? कोण आहे ते ? ”

“ मी राध्या आहे घनीसाहेब ! ”

राध्यान अशा आवाजात जबाब दिला की त्यात त्याची लीनता दिसण्यापेक्षा चढेलपणाच प्रकट व्हावा ! त्याच्या हातात परजलेली कुन्हाड दिसत होती. तुरुगातली हवा तरी एकाद्याला काय मानवते पहा ! राध्या सुटून आल्यापासून असा काही आडवा तिडवा वाढला होता की तट्या भिल्लाचा एकादा सगासोयराच आपण पाहतो आहो अस वाटत होत !

त्याला पाहून रावसाहेबाच अवसान थोडस लटपटल. पेंगलेली बहिनी एकदम जागी झाली. तिला हा प्रकार कळताच ती एकदम खाली उतरली आणि तिन राध्याला हाक मारली,

“ राध्या ! ”

राध्या चमकला ! त्यानं म्हटलं,

“ तू बी हायस का वेंनी ? घनीसाहेब एकटच असत तर बरं झालं असतं ! बर जा ! रामराम घनीसाहेब ! वेंनीला आतां इथं धरून ठेवलं

तर तिला सोडवून न्यायची हाय का हिमत? मला माझ्या आयाबहिनीची अजून वळख आहे ! बरं चला ! भेटू पुन्हा”!

राध्या कुन्हाड खाद्यावर घेऊन अधारात दिसेनासा झाला.

बहिनी क्षोभित जे पाहात होती ते आताच्या प्रसगाशी निगडित असाव ! पण आधी स्वप्न पडत होती आणि नंतर प्रसग घडत होते.

असावध असताना रस्त्यात झालेला अपमान रावसाहेबाना मानवण्यासारखा नव्हता ! प्रसगाची ते वाट पहात होते. त्यानी राध्याला गाठलं. पाचसहा जणाकरवी त्याला बाधून टाकल आणि रागाच्या आणि मस्तीच्या भरात त्यानी स्वतः त्याच्या अगावर काठ्यामागून काठ्या घातल्या.

राध्याच अग सडकून निघाल होत आणि डोक फुटल होत !

कोर्टकचेऱ्या कशा कराव्या याची गावकऱ्यानाहि आतां चांगली माहिती झाली होती दबून बसलेले द्वेष या प्रसगान भडकले राध्याला दवाखान्यात घातल जखमेवर टाके बसले. आणि मग गावकऱ्यानी राध्याची बाजू घेऊन मुकदमा लढवायला आरंभ केला रावसाहेब तुरुंगात अडकले जावे आणि त्याची जहागीर गारद करावी अशीच गावकऱ्याची इच्छा होती

ज्याची शेत चौघऱ्याच्या घशात गेली होती, आणि जातील अशी ज्याना धास्ती वाटत होती त्या सर्वांच पाठवळ राध्याला होत !

फौजदार आणि फौजदारीचा अनुकूल निकाल लावणाऱ्या लहानसहान दुव्यांना अशा प्रसगान सोन्याच पाणी चढत असत. ते ज्या पक्षाकडून जास्त चढेल तोच यशस्वी, असा सरकारी न्यायालयातला खाजगी निकाल असतो.

अखेर रावसाहेबाच बळ अधिक ठरल. निकाल लागला तो रावसाहेबांना अनुकूल असा !

राध्याला मारहाण झाली ती खरी होती ! पण ती रावसाहेबान केली नव्हती. तस करण्याच काहीच कारण नव्हत. राध्या चौघऱ्याचा जुना नौकर. त्यामुळ सरकारी वकिलान केलेले सगळे आरोप खोटे होते.

मारामारी झाली होती ती चौघऱ्याचा रामोशी घन्या आणि राध्या यांच्यात. मारामारीचं कारण दोघातली खाजगी 'खुसुमत'.

रावसाहेब निकाल लागल्यावर उजळ माथ्यान वरवाड्यात परत आले. पण मंजुळेचा नवरा घन्या मात्र त्यानी स्वतःच्या सुटकेसाठी तुरुंगात अडकविला ! जणु आडगावातल्या मालमत्तेबरोबर वाटेल त्याच जीवनाहि विध्वंसून टाकण्याचा त्याना अधिकार होता !

वहिनीला झोपेत आणखी एका कृत्येची आकृति दिसू लागली. ती केस पिजारून आणि नख रोखून गळा दाबण्यासाठी जवळ येते आहे असं भासू लागलं ती कृत्या खेकसून म्हणू लागली,

“ XXX ! कुठय् माझा नवरा ? त्याला तुरुंगात घातलस नाही का ? ”

ती मजुळा तर नव्हती ?

वहिनी झोपेतून दचकून आणि ओरडून उठू लागली. फारशी झोप नसलेला महादू म्हणू लागला,

“ वंनी ! ए वंनी ! जागी व्हय ! ”

मग झोप आणि जागेपण यातला फरक वंनीला ओळखू येईनासा झाला एका रात्री अशीच ती जागी झाली, ती स्वप्नात दिसणाऱ्या भीषण आकृतीच्या ओरडण्यान की, महादूच्या हाकेन, कुणाला माहीत ?

ती खरच जागी झाली तेव्हा स्वप्नहि खर होत होत, आणि महादूची हाकहि पुन पुन्हा कानावर पडत होती ! वाड्याबाहेर फार मोठ्या जमावाची ओरड चालली होती रावसाहेबानी दार आतून बंद केल होत आणि वरच्या माडीवरून ते बंदूक उडवीत होते. भयान गागरून गेलेली वहिनी माडीवर धावली. तितक्यात वाड्याच मागच दार उघडून जमावाला आंत घेतलेला राध्याहि वहिनीच्या पाठोपाठ लपत छपत माडीवर गेला. राध्याच्या हातांतली ती कुन्हाड आणि त्याचा तो अवतार पाहून वहिनीन भयानं रावसाहेबाना मिठी मारली. कुन्हाडीचा धाव पडला तर रावसाहेबाच्याऐवजी तो आपल्या अगावर पडावा, आणि मग जीव घेणारी त्या शस्त्राची धार अजिबात नष्ट व्हावी असा तिचा हेतु होता, हें उघड होत. राध्यानं तें पाहिल. तो म्हणाला,

“वैनी ! हट् बाजूला ! ”

रावसाहेबानी तेवढ्या त्या क्षणाचा फायदा घेऊन बंदुकीच्या गोळीन राध्याची छाती फाडली. जमिनीवर कोसळलेला राध्या म्हणाला,

“वैनी ! वैनी ! घात केलास माझा ! ”

राध्याचे जोडीदार एव्हाना वर चढले होते. रावसाहेबाच्या गोळ्याहि संपत आल्या होत्या. वहिनीला वेगळ करून त्यांना उघड्या अगणात खेचण्यात आल

रावसाहेबाच्या मस्तकात बसलेला कुणाच्या तरी कुन्हाडीचा ‘खच्च’ असा आवाज कानी येताच वहिनीनं खालच्या अगणात उडी घेतली.

बरवाड्यातील भाग्यश्रीचा तो अस्त होता !

भा ग ति स रा
~~~~~

चौ ध न्या चं हा ड

रात्री शिळ्या वरणाला फोडणी देऊन ताज्या भाकरीच्या पातळ कुडकुड वाजणाऱ्या तुकड्यासह मिटक्या मारीत जेवणारा, आणि तें तस खाल्ल्यावर पचपक्वान्नाच जेवण झाल्यासारखा चेहरा करून गभीर ठेकर देणारा, ठेकणाचं मोहळ झालेली पटकुर वर खाली घेऊन रगमहालांतली रंगदार श्रोप मिळाली अस भासविणारा, सकाळी टिचिटिची पोटांच्या मुलाचं लगर घेऊन दवाखान्यात जाणारा, किंवा हाडकोळी, डोळ्याखाली काळी वर्तुल पडलेली, गालफडं वर आलेली आणि ससाराच्या घसक्यान छातीच तळघर झालेली बायको स्वयंपाकाला उपयोगी पडावी म्हणून डॉक्टरच घर शोधणारा, मळकट शेरवानीला राजधानीतल्या मीनाराची आकृति असलेल्या काळ्या पडलेल्या बटन्स लावणारा ! कचेरीप्रमाणच लग्नप्रसंगी अथवा इतर समारंभाच्या वेळी डोक्यावर घामट जिरेटोप (दस्तार) घालणारा पचवीस वर्षांतली नौकरीतली लाचारी शंभर वर्षे अगो धरण्याची हिमत असलेला, 'महाराजा' या संबोधनान परिचिताला नमस्कार करणारा अथवा त्याचा नमस्कार स्वीकारणारा, दात नसताना हसणारा, किंवा ते असून हंसण्याच त्राण नसताना हस्तीदती करणारा, 'काय राजाजी बाजारात निघाला वाटत ? ठीक ! तादूळ महागला नाही ?' असे महान् गहन आणि अपूर्व विषय छेडणारा, पगार, बढती, अधिकारी, त्याचा राग, घरची परिस्थिति, बाळतपण, मुलीची लग्ने, मुलाच्या मुजी या कार्यांतील अडचणीचे डोंगर रचणारा आणि त्याखाली खचणारा, उसनवारी करणारा आणि ती फेडणारा, म्हटला तर सधन, म्हटला तर गरीब, दिसायला सभावित पण लुच्चेगिरीचे सगळे रंगढग केलेला, प्रसंगी कर्मठ तितकाच भक्तिमान्, कथाकीर्तनप्रसंगी परमार्थकडे वळणारा आणि घरी आल्यावर कपड्याबरोबर वेदान्तहि खुटीवर टागून ठेवणारा, जीवन नीरस आहे अस बोलून दाखविणारा, पण त्यातील रसवत्तेला चावून चोखून टाकणारा किंवा तशी मनीषा बाळगणारा आणि त्यासाठी धडपडणारा फार मोठा वर्ग राजधानीच्या 'गुलजार बाग' नावाच्या भागात प्रामुख्याने रहात असे !

याच भागातल्या एका वळणावरल्या घरातल्या प्रवेशद्वारानजीकच्या लहानशा खोलीत एक आसामी राहात होती तिच्या नावगावाचा व्यव-

सायब्यवधानाचा आणि विचारविवचनाचा कित्येक दिवस शेजाऱ्यांना पत्ता नव्हता

त्या घरातली पाढरी माणस दहा वाजता जामानिमा करून कचेरीला निघत तसाच त्या खोलीचा मालकहि पिठलभाताचे दीर्घ ढेकर देऊन आणि कचेरीला जाण्याची ठराविक 'महावस्त्र' अगावर चढवून हातात कागदाच पुडक घेऊन बाहेर पडत असे. त्या कागदाच्या सरक्षणासाठी त्यान जस्ताच एक लहानस नळकाड तयार करवून घेतल होत जणु विक्तोरिया (Victoria) राणीच्या सहीचेच ते कागद होते, अस भासवायचा त्याचा विचार असल्यास न कळे ! दिल्लीच्या व्हाइस्रॉयला सामोरा निघाल्याप्रमाण तो नेहमी झपझप चालत असे. त्याची ती ठेगणी आकृति आणि ती तुरुतुरु चाल पाहणाराला मोठी गमतीची वाटे ! 'गिड्डू' असं गमतीच नाव नेहमीच्या बघ्यानी त्याला दिल होत !

त्याची दिवसभर फिरायची ठिकाण आता जवळ जवळ ठरून गेली होती !

सकाळी गुलजार बाग सोडताच तास दीडतासान जहागीरदार-नवाबांच्या वस्तीचा 'शाहद बडा' नावाचा भाग पायाखाली घालून मग 'मुख्य प्रधान' राहात ती 'बदे अली'ची देवडी तो गाठीत असे मग महकमे माल-गुजारीच्या महाद्वारावरून निघून 'धनवती'च्या राणीसाहेबाचा राजवाडा ज्या भागात होता तेथून एक चक्कर करून यावयाला तो बिपरत नसे. सध्याकाळी घरी आल्यावर 'थडा फराळ' या नावान सुलभ आणि सुप्रसिद्ध असलेला अपूर्व सात्त्विक उपाहाराचा कार्यक्रम आटोपून मग काही ओल्या-सुक्या आणि असल्यास शिळ्यापाक्याचा सत्कार करीत रात्रीचे काजवे आणि चादण्या मोजीत तो आथरुणावर पडत असे.

त्या भागातल्या बऱ्याच 'मडग्या' आणि घर धनवतीच्या राणीच्या मालकीची होती खोलीच भाड वसूल करायला आलेला राणीचा एक मुनीम भाड्यासाठी या खोलीमालकाशी तक्रार करू लागला. सभाषणाच्या ओघात मुनीम म्हणाला,

“तुम्ही कोण कुठले जहागीरदार लागून गेला आहा ?”

इंग्लंडचा राजा भिकारी होऊन गल्लोगल्ली हिडू लागला आणि त्याच्या नांवगांवाची चौकशी होऊ लागली तर तो ज्या गाड उदासीनतेन हसेल त्या पद्धतीन या खोलीचा मालक हंसला ! जणु खरच तो कुठला जहागीरदार होता !

शेजाऱ्यांना वाटलं ही गिड्डू मूर्ति रात्री हळूच खोली रिकामी करून पोबारा करणार ! पण तस काही झाल नाही. त्या व्यक्तीची शेजाऱ्यांना ओळख पटली ती एका नॉटपेड पत्रावरून !

एक नॉटपेड पत्र घेऊन पोस्टमनून त्या वाड्यात दोनतीन चकरा केल्या. ‘राजासाब’ ‘राजासाब’ अशा ललकान्या घातल्या.

एका शेजाऱ्यान ते नॉटपेड पत्र घेऊन त्यावरला पत्ता वाचला,

“राजा अबिकाचरण दासरावजी रावसाहेब आडगावकर चौधरी जहागिरदार ”

शेजारी थोडासा थक्क झाला. खोलीच्या मालकाचा आता वेगळा परिचय करून द्यावयाची अथवा घ्यावयाची काही आवश्यकता नव्हती. त्यान आपणहून त्या नॉटपेड पत्राचे पैसे चुकवून ते पत्र घेतल आणि जहागिरदारसाहेबांच्या स्वाधीन केल.

पत्राचे भरलेले पैसे मात्र शेजाऱ्याला परत मिळाले नाहीत !

आज चौधऱ्याच्या नावावर एकदम दोन नॉटपेड पत्र आली !

पत्त्यांवरील त्या नावगावाच्या मोठेपणाचा पोस्टमनवरहि परिणाम झाला होता की काय न कळे ! किंवा पत्राच्या मालकाकडून एकादं मोठ इनाम लवकरच मिळेल असहि त्याला वाटत असावं !

दर पंधरावीस दिवसानी त्या पत्त्यावर एकादं तरी नॉटपेड पत्र नियमान यावयाच हे अगदी ठरून गेल होत.

पोस्टमन त्या भाडघराच्या महाद्वाराशी उभं राहून अदबीन हाक घालीत असे,

“ राजासाज ! ”

ती पोस्टमनची हांक आहे हे चौधरी ओळखीत असत. कारण तो आता त्याच्या परिचयाचा आवाज झाला होता—शिवाय सूर्याची किरणं खोलीत आथरलेल्या एका मळक्या सतरजीवर पडून ज्या ठिकाणी तिला मोठ मोठी छिद्रं पडली होती तिथ आली की एक विशिष्ट वेळ झाली असं कळून येत होत पोस्टमनची हाक नेमकी त्याच वेळी येत होती. खोलीत जे घड्याळ होत त्याची टिकटिक चालू असली तरी काट्याच्या हालचालीत काही बिघाड झाला होता. आठ वाजायच्या वेळी दहावर काटा येत असे. नाही तर दोन्ही काटे एकाच ठिकाणी अडून बसत होते. त्यामुळ वेळेच्या बाबतीत नेहमी फसगत होत होती. एकाद्या शेजाऱ्यानं अथवा शाळकरी पोरान ‘किती वाजले’ अस विचारल तर चौधरी प्रथम सूर्यकिरणाकड पाहून मग घड्याळाकड क्षणभर नजर लावीत आणि अतर्ज्ञानानं एकादी गोष्ट फाडकन बालून टाकावी तस किती वाजले, तें सागत !

दारातून हाक घालणारा पोस्टमन आहे हे कळलेल असूनहि, चौधरी आपल्या ठराविक पद्धतीनं विचारीत,

“ कौऽऽव्ऽन् ? ”

आणि अपेक्षित उत्तरासाठी आपली श्रुतिशक्ति तापीत.

“ जी, मै खादीम ! ”

(महाराज मी आपला सेवक.)

ते ऐकल्यावर चौधऱ्यांच ऊर अभिमानानं थोडंस फुगत होत. पण असं उत्तर आल की चौधऱ्याच्या नावाच नॉटपेड पत्र आहे, हे नक्कीच वाटत होत. पोस्टमन पुढ येऊन नॉटपेड पत्र चौधऱ्याच्या हाती देई. चौधरी पत्त्यावरून नजर फिरवीत, ‘ श्रीमत राजा अबिकाचरण दासरावजी रावसाहेब आडगावकर चौधरी जहागीरदार ’ अशी सगळीं बिरुद असलीं म्हणजे त्यांना समाधान वाटे. मग तत्काळ पत्र फोडून तारेतळा मजकूर जेवढ्या घाईनं वाचतात तसं तें लाबलचक पत्र वाचू लागत.

पोस्टमनन खाकरून थाबल्याचा इषारा केला की चौधरी भानावर आल्यासारखे करून म्हणत,

“ अरे हो ! पैसे द्यावयाचे नाही का ? ” मग पशियन कोटाचे सगळे खिसे पाहून होताच ते म्हणत,

“ मोड नाही ! ”

पशियन कोटाच्या खिशात शभर रुपयाच्या नोटाच आहेत असा त्याच्या चेहऱ्यावरचा भाव असे.

पोस्टमन् जाताना अदबीन सलाम करी. तो स्वीकारताना चौधरी खाली मान वाकवून कपाळापर्यंत हात नेत.

वदन स्वीकारण्याच्या या विनम्र पद्धतीतून चौधरी आपलं सौजन्य प्रकट करीत की नॉटपेड पत्राचे पैसे देखील जवळ नाहीत याची लज्जा अथवा निर्लज्जपणा झाकण्यासाठी तोड वाकवीत, कुणाला माहीत !

आजही या सर्व प्रकाराची पुनरावृत्ति झाली ! त्यांना वाटलं असाव तिकिट लावलेली कार्डपाकिट पाठवायची पत्रव्यवहाराची पद्धति सुशील, सभावित आणि सुसंस्कृत तर खरीच ! पोस्ट खात्याच ऋण आधी चुकत केल्यामुळ त्याचा बटवडा बिनबोभाट होतो निदान पोस्टखात तस मानत. पण या सुसंस्कृत पद्धतीमुळ होणारा रानवटपणा केवढा घृणास्पद ! सगळी अंगोपांग झाकण्याचं सोंग करणाऱ्या पथनारीचा चहाटळपणा आणि पोस्ट खात्याचा महसूल चुकवून विकत घेतलेल्या कार्डांवरील उघडा पत्र-व्यवहार यात फारसा फरक नाही म्हटल तर झाकलेला आणि म्हटल तर उघडा असा त्या कार्डांवरला एकाद्याचा हृदयाविष्कार कोणत्याही तिन्हाइताला पाहाता येतो. नग्नतेकड पाहण्याचं टाळणारी एकादीच सभावित दृष्टि आढळली तर आढळते !

घाण तोडाच्या लाडक्या मुलासारखच आपलं कोडकौतुक पुरवून घेऊन निघालेली पाकिट बरबर श्लील वाटली तरी अतर्यामी अत्यंत छत्तोर आणि कमालीची चावट ! ती जेवढी अवोल तेवढीच बोलकी ! आत काय असाव या कुतूहलान फाडाफाडीचा अत्याचार करविणारी आणि दुराचाराला अवसर देणारी !

मुलान सुनेला लिहिलेल पाकीट दावणाऱ्या सासूला ते विचारवं ।
चोरून लिहिलेल्या पत्राची वाट पाहणाऱाकडून ते माहीत करून घ्याव,
किंवा घोसदार मजकुराच गुलाबी पाकीट छातीला लावून बसणाऱ्याकड
पाहून ते ओळखून घ्याव ।

नॉटपेड पत्राच तस नसत ।

ती ज्याची त्याला पोचण्याची भलती निश्चित असते गावाच्या नावा-
वरून ते पाठविणाऱ्या व्यक्तीची आणि तिन लिहिलेल्या मजकुराचीहि सहज
कल्पना येऊ शकते. अन् विशेष हे की पत्त्यावरच्या मालकाखेरीज ती इत-
राच्या हाती पडत नाहीत अन् महसुलाच्या भूदंडाच्या भयान त्याला स्पर्श
करण्याची कोणी इच्छाहि करीत नाही.

चौधऱ्यांना मधून मधून जी नॉटपेड पत्र येत त्याची ठिकाण, ती पाठ-
विणारी माणस आणि त्यातील मजकूर ठरून गेला होता

आज आलेल्या पत्रातल जाड पत्र नेहमीसारखच हिवरखेडहून आल
होत. पण यावेळच त्याच वजन मात्र नेहमीपेक्षा अधिक होत. चौध-
ऱ्याचे घाकटे बघु श्रीमत राजा पुरुषोत्तम रावजी रावसाहेब आडगावकर
चौधरी जहागीरदार याच्या कडून आल होत हिरवखेड जिल्ह्याच्या
अबकारी कचेरीत राजा पुरुषोत्तम रावजी कारकुनी करीत होते सरकारी
रकमंत काही कमी अधिक झाल्याच्या सशयावरून कित्येक दिवसापासून
त्याचा पगार अडून होता. सौभाग्यवतीचे प्रसूतीचे दिवस आले होते.
अशा अडचणीच्या वेळी चौधऱ्यानी कमीत कमी पन्नास रुपये तरी पाठ-
वावे अशी शेवटी कळकळीची विनंती केली होती ।

चौधऱ्यांजवळ नॉटपेड पत्र घ्यावयाला मोड नव्हती तसे पन्नास
रुपयेहि नव्हते. ते बंधूना पत्र लिहू लागले. त्यानी प्रारंभीचा सगळा
मायना श्लोकात लिहिला. गेल्या कित्येक वर्षांपासून आडगावची जहा-
गीर सोडविण्याची ते खटपट करीत होते. चौधऱ्याची कुळदेवता त्या
कार्यात केव्हा यश देणार होती कोण जाणे । राजधानीच्या ठिकाणी आणि
त्यातल्या त्यात जहागीर सोडविण्याच्या भानगडीत, प्रत्येक झालचाल

पैशाखेरीज होत नव्हती. त्यासाठी आजवर किती खर्च झाला होता हे सांगण्यात मतलब नव्हता. पुरुषोत्तम रावजीची पैशाची मागणी गैर नव्हती पण श्रीमंत अबिकाचरण 'मजबूर' होते एकदां जहागीर सुटली की पैशाची मुळीच अडचण पडणार नव्हती. तवर पुरुषोत्तम रावजीनी काही-तरी आणि कशी तरी व्यवस्था करावी अस नेहमीप्रमाणच विनवून लिहिले होते !

दुसरं पत्र 'राजा वडगाव'च्या 'रामप्यारी' नावाच्या चौघऱ्याच्या रक्षेचं होत. चमत्कार असा की पैशाची अडचण म्हणून ते पत्र नॉटपेड पद्धतीत पाठविले नव्हते उलट आत पैसे हवे असल्यास घेऊन जा असाच सार्थ मजकूर होता. केवळ चौघऱ्याच्या प्रतिष्ठेला बाध न येता पत्रातल्या मजकुराची गुप्तता राखली जाईल अशीच थोडीशी खेडवळ आणि अडाणी समजूत त्या पद्धतीच्या मुळाशी होती

चौघऱ्यानी पुन. पुन्हा ते पत्र वाचले आठवणीनी त्याच मन भारावले गेल की पोस्ट खात्याच्या नजरेला आपले रहस्य येऊ नये या कल्पनेने त्याचा हात जड पडला, कुणाला माहीत !

त्या नॉटपेड पत्राला त्यांना उत्तर लिहिता आले नाही ! आयुष्यातले तेवढे ते एकच नाजूक रहस्य शब्दातही सांगण्याची त्याची डळ्या नव्हती की काय कोण जाणे !

घराण्याची प्रतिष्ठा, परंपरा या गोष्टी चौघऱ्याच्या मनात फार तीव्र होत्या. प्रवासात अथवा अन्यत्र स्वतःच नाव सांगण्याची वेळ आली म्हणजे चौघरी म्हणत,

“या देहाला अबिकाचरण म्हणतात !”

भाषा, संप्रदाय. रूढी, अशा गोष्टी आत्मपरिचय करून देण्यासाठी केषढी बघन घालतात, याचा अशा वेळी त्यांना विचित्र अनुभव येत असे.

आणि मग ते अशी चर्चा करीत की जणू त्या देहाच्या प्रतिष्ठेला फार अपूर्व परंपरा होती !

चौधऱ्याच्या परिचिताना त्याची पूर्वपीठिका कळली असावी असं दिसत होत ! कारण एकाद्या नवऱ्या माणसाशीं चौधऱ्याचा परिचय करून द्यावयाचे शब्द ठरून गेले होते,

“ आपणच ते राजा अबिकाचरण दासरावजी रावसाहेब आडगांवकर चौधरी जहागीरदार ! ”

अशा वेळी चौधऱ्याच्या मानेत ताठा येऊन खोट्या शालीनतेच्या सगळ्या बारकाया ते परिचयोत्तर कराव्या लागणाऱ्या प्रतिवदनातून प्रगट करीत असत. परिचय करून घेणाराला त्याच्या बिऱ्याचा फारसा बोध झाला नसला तरी ते एक बड प्रस्थ असाव अस त्याला वाटे.

नव्या पिढीला “ किल्ले घेडगाव ” चे ‘ पाठ फोडे ’ उमरखेडचे सरदेशपाडे किंवा आडगावचे चौधरी, या नावाच मोठेपण माहित असायच काहीच कारण नव्हत. आठवा एडवर्ड किंवा पचम जॉर्ज या तोडीची तीं माणस नसावी ! आणि असली तरी इतिहासजमा झाल्यामुळ चालू काळात झळकण्या सारख त्याच्या वशजात कोणत वैशिष्ट्य उरल होत ?

गुलजारबाग भागात आधुनिकतेचा लत्ताप्रहार झाल्याची खूण म्हणून वाळकुज्या पोराच आरोग्य वाढविण्यासाठी एक ‘ व्यायामशाळा ’ स्थापन झाली होती.

तिचा एक वार्षिकोत्सव आला. उत्सवदिन ठरला. पत्रकं वाटलीं गेली. श्रीमंत राजा अबिकाचरण दासरावजी रावसाहेब आडगावकर चौधरी जहागीरदार, उत्सवाच अध्यक्षस्थान भूषवितील अस जाहीर करण्यात आल.

समनेच्या वेळी व्यासपीठावर माडलेल्या टेबलाच्या एका कोपऱ्यावर एक हात टेकवून आणि कमरेला वाक देऊन सस्थेचे ‘ व्यायामविशारद ’ हाडकोळे चिटणीस चाचरत त्या प्रसंगाच्या योजनेच कारण सांगू लागले. मग शेवटी त्यांनी म्हटलं,

“ आजच्या समारंभाच अध्यक्षस्थान आडगांवकर चौधऱ्यांनी भूषवावं बघी मी त्यांना विनंती करतो ! ”

चौघऱ्यानी गळघाभोवतीच जरतारी उपरण सावरून सिंहासनाकडं जाणाऱ्या राजपुत्राच्या थाटात पदक्रम करीत खुर्ची गाठली आणि कानावर टाळघाचा कडकडाट घेऊनच मग ती भूषविली चौघऱ्याच्या विद्वत्तेचा तळ लावण्याचा प्रयत्न कुणी केला नव्हता. त्या काळच इंग्रजी 'बंगाली रीडर' मालिकेतल शेवटल पुष्प त्यानी संपविल होत. मग वकीलीच्या परीक्षेसाठी राजधानीकड धाव घेतली होती परीक्षेच्या कारभारात त्या काळी अनेक गोघळ होते, त्याच नाव निकालात निघाल नाही. आणि तस म्हटल तर जात्याच त्याच्या कविमनाला "फौजदारी" "धर्मशास्त्र" अशा कायद्याच्या किचकट भानगडीचा अभ्यास जमण आणि जुळण शक्य नव्हत

प्रवासान आलेल चातुर्य आणि सभाधीटपणा अगी असल्यावर प्रासंगिक बोलायला फारस भाडवल लागत नाही.

आपला पडता काळ, पूर्वजाविषयीची अनास्था, अधर्माचरण, आणि यामुळ होत असलेली अवनति, असे एकेक तोफेचे गोळे सभेत आदळले, आवाज क्रमाक्रमानं चढविला, कधी उत्तरेला तर कधी दक्षिणेला हातवारे केले, 'मी तुम्हाला सागून ठेवतो' 'मला अस सागायच आहे की' 'माझ तुम्हाला हे सागण आहे की' अशी एकेक 'पाणीदार' (पाणी प्यावयाची वेळ आणणारी किवा आता वक्त्यात फारस पाणी उरल नाही अस सूचित करणारी) वाक्य उच्चारली की एक जोरदार व्याख्यान झाल, अस म्हणायला काहीच हरकत नाही !

दासराव चौघऱ्यानी व्यायाम शाळेच्या उत्सवानिमित्तान अध्यक्षपदावरून असच भाषण केल आणि अक्षेरीस व्यायामशाळेला एकशेएक रुपयाची देणगी जाहीर केली.

उत्सव करणाराचा हेतु साध्य झाला होता. उत्सवप्रसंगी मिरवून घेणाराची तृप्ति झाली होती. आणि उत्सवात अध्यक्षीय भाषण करणारान मोठेपण जाहीर करण्याची विचित्र हाव पुरवून घेतली होती !

मग उत्तरक्रियेला आरंभ झाला होता !

व्यायाम शाळेचे चिटणीस कित्येक दिवस आडगावकर चौघऱ्याना शोधीत होते. चौघऱ्याना काम फार होती आज 'महकमे मालगुजारी'

उद्या 'बदे अली' ची देवडी, परवा धनवतीच्या राणीचा बगला, तेरवां 'चद्रगीर' चा मठ काय एक की दोन! त्यामुळ भेटीचा योग येत नव्हता!

चिटणीसान अखेर चौघऱ्यांना गाठल. चौघऱ्यांनी त्याची खात्री पटविली,

‘एकदा जाहीर केलेली देणगी बुडविणारा मी अध्यक्ष नाही ! गेल्या कित्येक वर्षांपासून आमची आडगावची जहागीर सोडवून घ्याव-याची मी खटपट करतो आहे चाळीस पंचेचाळीस हजार रुपये अडकून पडले आहेत ते हाती आले की त्यातले शभर रुपये व्यायामशाळेच्या कारणी लावायला आणि घायला काही अडचण येणार नाही! तुम्ही माझ्या-वर विश्वास ठेवा ! ’

अस म्हणून चौघऱ्यांनी चिटणीसाला विश्वासात घेतल, आणि शेवटी त्याच्याकडूनच दहा रुपये उसने घेऊन आपली तात्पुरती नड भागविली

गुलजारबाग भागात राहणारा समाज निव्वळ आळणी नव्हता त्याला गाणं बजावण आवडत होत. दर गुरुवारी रात्री एकाद्या रिकाम्या माडीत काही गायनभक्त आणि रसिक मडळी जमत होती. ‘गुरुवार क्लब’ हें त्या मडळीन त्या मडळाला नाव दिल होत. पेटीतबऱ्याची जमवाजमव होत होती. मग बाह्याच्या डोक्यावर पितळी हातोड्याचे घाव बसू लाग-ताच पेटीच्या स्वरात स्वर मिळविण्याची त्याची तयारी होत होती तशात चौघरी येत होते. “ याव जहागिरदारसाहेब ” अस त्याच स्वागत होऊन त्यांना जागा करून दिली जात होती. ते ऐकून आणि पाहून चौघऱ्यांना अतर्यामी फार धन्य वाटत होत. अन् त्यासाठीच ते क्लबात जात होते. पंचपदीच ‘नोम् तोम्’ आटोपल्यावर खऱ्या गाण्याला आरंभ होत होता. चौघऱ्यांनाही सगीताचा सपर्क होता. त्याची गाण्याची पाळी आली की कानाजवळ तळहात नेऊन ‘काळी दुसरी’शीं स्वर जुळवीत होते आणि तो मनासारखा जुळल्यावर गायला आरंभ करीत होते,

“लगर घी ५५ ट....”

काही आकार, ईकार आणि उकाराने सुरू होणाऱ्या ताना सपल्या की माडीवर घाईच्या थापा मारून तबलजीला लय वाढवायला ते सुचवीत होते. मग एक दीडला भैरवी आटोपल्यावर पानसुगारीचे तबक आलं की सगीताबद्दल गप्पा निघत होत्या. त्या गप्पात चौधऱ्याचाच मोठा भाग होता. ‘बाई सावळापूरकर’ ‘जोरावरखान’ ‘नाखरेबुवा’ आणि ‘सुदर्शन सिंग’ ही दरबारी गायक मडळी आडगावकर चौधऱ्याकड नेहमी यावयाची. थोरल्या दादासाहेब चौधऱ्यांना सगीताचा फार शोक आणि दर्द! तो काळ गेला. चौधऱ्याची महान परागना नष्ट झाली दर्दाचे नष्ट झाल्यावर सगीत लुप्त व्हावे यात नवल नव्हतं !

बैठकीतल वातावरण गंभीर झाल्याचे दिसताच चौधरी विनोदाकड वळत होते,

“उबरग्याच्या नवाबाकड बाई सावळापूरकराचे गाणे होतं मीहि तिथे होतो. सकाळी साडेपाचला भैरवीला सुवात झाली ती चीज सपल्यावर खूप झालेले नवाबसाहेब बाईकड वळून म्हणाले,

“बहोत खूब ! एक भैरवी होऊ द्या बाई आता !” समेतल्या माणसाना हसता येत नव्हतं. बाईच्या डोळ्यात पाणी आलं होतं. आणि तबला लावायचा हातोडा कुठे मारावा हे तबलजीला समजलं नव्हतं ! ..

मुक्त हास्याने ती बैठक क्षणभर भरून गेली होती ! हास्याची लाट ओसरल्यावर गुरुवार मडळाच्या सचालकाने गोष्ट बाढली,

“आता पुढचा गुरुवार जहागीरदारसाहेबाकड !” चौधऱ्यांनी तत्परतेने उत्तर दिलं,

“वा ! वा ! जरूर ! पण मला असं वाटतं की आमच्या जहागिरीची कारवाई मुख्य प्रधानाच्या पेशीत आहे. जहागीर सुटली की आडगावीचं मोठा गुरुवार करावा, असं मी ठरविलं आहे....”

चौधऱ्याची आजची हलाखीची परिस्थिति मडळाच्या चालकाने आणि सभासदांनी आधीच ओळखली होती की काय कोण जाणे ! किंवा ते चौध-

च्याची जहागीर सुटण्याची वाट पहात असावे ! जहागिरीची कारवाई मुख्य प्रधान 'सर रामप्रसाद' याच्या पेशीत आली होती ही गोष्ट मात्र खरी !

जागतिक कीर्तीचे एक भारतीय कवि राजधानीला आले. ब्रह्मर्षीसारखी त्यांची तेजाळ गभीर मुद्रा, आणि राजयोगाच्या सारखा त्याचा उची रेशमी वेश सबध राजधानीत कौतुकाचा आणि आदराचा विषय झाला होता, कवे-श्वराच्या स्वागतार्थ राजधानीच्या एका भव्य वियेटरात एक समारंभ झाला !

प्रेक्षकाच्या समोरच्या रांगेत धनवतीच्या राणीसाहेब, 'शाहूद बड्या' वरले सगळे जहागीरदार आणि बदे अली'च्या देवडीचे मालक, राजधानीचे मुख्य प्रधान सर रामप्रसाद बहादुर इत्यादि बडी बडी मडळी बसली होती, कवेश्वराच्या स्वागताची प्रारंभीची काही भाषण सपताच आडगावकर चौधरी व्यासपीठावरल्या पाहुण्याच्या टेबलाजवळ आले. ती गिड्डू मूर्ति कोण, कुठली, काय करणार आणि काय बोलणार याविषयी सभेत कुतुहल माजल !

व्यासपीठावर प्रवेश मिळविण वठीण आहे हे जेव्हा चौधऱ्याना कळलं तेव्हां ते विचारमग्न झाले. चौधरी घराण्यातल्या मडळीना वेळीप्रसंगी अमोल साहाय्य करणाऱ्या सिद्धीच त्यांनी आवाहन केल असाव ! तोच कवीद्र येत असल्याची वार्ता आली. एक भारी मोटार येऊन प्रवेशद्वाराजवळ थांबली. एकदम मोटारीच्या दाराजवळ जाऊन चौधरी गर्दी हटविण्यासाठी गरजले,

"बाजू हटो ! "

कवीद्राच्या मोटारीला गराडा घातलेला प्रेक्षकाचा समुदाय बाजूला सरकला. मोटारीच दार उघडून चौधरी कवीद्राना म्हणाले,

"पधारिये ! ...."

हा माणूस व्यवस्थापकापैकीच कुणीतरी असावा अस कवीद्राना वाटलं. आणि कविराजांशी एवढ जवळून बोलगारी आसमी त्यांच्या परिवारा-पैकीच असली पाहिजे असं व्यवस्थापक समजले. मग चौधऱ्यानी व्यास-पीठावरल्या खुर्चीपर्यंत त्याची सोबत केली. कार्यक्रमात आपलं नाव नोंदविलं आणि जवळच्या कोचावरील एक रिकामी जागा त्यांनी पटकावली.

व्यासपीठावर येतांच चौधऱ्यानी पर्शियन कोटाच्या आंतल्या खिशांतून एक कागद काढला. थोडस प्रास्ताविक केलं आणि कविराजांच्या स्तुतीन भरलेल, अनुप्रासादि अलंकारानी नटलेल बहारदार कवन भरदार आवाजात सताल आणि सलय म्हणायला आरंभ केला ।

सभा चित्रासारखी मंत्रमुग्ध झाली ।

कवितेत एकट्या कविबाबूचीच स्तुति नव्हती तर राजधानीचे मुख्य प्रधान रामप्रसाद, धनवतीच्या राणीसाहेब आणि शाहूदबड्यावरले ' राजा धीरकरण ' ' श्रीमत यशवतराव ' अशा विद्वत्तेचा सत्कार करणाऱ्या जहागीरदाराचाहि भरपूर गौरव होता ।

कवन सपल आणि टाळ्याचा कडकडाट झाला । कविबाबूनी चौधऱ्याकड पाहून मद स्मित केल. अत्यंत नम्रतेन वदन करून चौधऱ्यानी ते स्वीकारल. ' राजाधीरकरण ' यानी आपल्या स्थानावर उडी मारल्यासारखी केली, आणि पाठीमाग बसलेल्या सेक्रेटरीला म्हटल,

" वो गिड्डू कोण है ? आम्ही त्याला भेटू इच्छितो. मोठा चतुर माणूस दिसतो । "

धनवतीच्या राणीसाहेबानी ते ऐकल त्यानी आपल्या कारभार्याला बोलावून म्हल,

" त्या माणसाला प्रथम माझ्या मोटारीजवळ घेऊन या । "

श्रीमत यशवतरावजीनी तत्काळ मोटार गाठली. हेतु हा की स्तुतिपर कवन रचनाऱ्या त्या ठेगण्या माणसाला मोटारीत घालाव आणि देवडीवर न्याव ।

राजधानीचे मुख्य प्रधान सर रामप्रसाद यानी मात्र आघाडी मारली. त्यानी चौधऱ्याना बोलावून घेतल आणि म्हटलं,

" मी फार खूष झालो आहे तुमच्या कवितेवर ! मला देवडीवर येऊन भेटा । "

चौधऱ्यानी ते निमंत्रण स्वीकारताना छत्तीस ठिकाणी अंगाला बाक दिले आणि अस काही झाकदार प्रतिवदन केल की रामप्रसाद तर आणखीच खूष होऊन गेले ।

चौधऱ्याच्या कवित्व शक्तीला राजलक्ष्मीनं ओळखलं होतंच पण ज्या घटनेची ते वाट पहात होते ती आपणहून आज त्यांना सामोरी आली होती।

सर रामप्रसादाच निमंत्रण म्हणजे चौधऱ्याची जहागीर सुटल्याची खूणच होती ।

कारण आजवर पायाला चक्र बाधून चौधऱ्यांनी राजधानीचे सगळेच रस्ते घासून टाकले होते. गुलजार बाग सोडला की शाहदबड्यावरल्या बहुतेक देवड्या पुजून यावयाच्या. सर रामप्रसादापर्यंत पोचविणारी एकादी शिफारस तिथे मिळते काय, हे पाहण्याचा त्याचा हेतु होता. मग राजधानीच्या उत्तर टोकाला असलेला धनवतीच्या राणीचा बगला गाठायचा. राणीसाहेबाची आणि सर रामप्रसादच्या बायकोची चांगली मैत्री होती या मार्गाने काही कार्य कराव अशीहि त्याची खटपट चालू होतीच । मग 'बदे अली'च्या देवडीत घुसण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. आत प्रवेश मिळाला तरी महादेवाच दर्शन घडत नव्हत ।

प्रत्यक्ष महादेवानाच चौधऱ्यांना आज वरदानासाठी बोलावल नव्हत काय ? . . . .

आडगावच्या जप्त झालेल्या जहागिरीची कारवाई प्रथम तहसील कचेरीतून हालता हालत नव्हती. कचेरीत चकरा घालता घालता महिने उलटले होते तरी एकादाच तब्तीत तयार होण्यापलीकड काम सरकत नव्हत. तहसीलदारसाहेब घरीच काम पाहात होते. घरी सह्यासाठी गेलेल्या फायली पुन्हा कचेरीत परत येत नव्हत्या तहसिलीबाहेर बसणाऱ्या एका चांभाराकड चौधऱ्यांनी पायतण शिवायला दिल, तेव्हा चाभार म्हणाला,

“ रावसाहेब नका या चामड्याचा जीव घेऊं आतां । ”

चौधऱ्यांनी उत्तर केल,

“ जिथला जोडा तिथच फाडून मोकळं व्हाव, असा नियम आहे माझा । ”
तहसील कचेरीत एक पायतण क्षिजवल होत ।

चौधऱ्यांनी तहसिलदाराची घरी जाऊन भेट घेतली. आणि तक्रारीच्या आवाजात म्हटल,

“ हुजूर ! आपण घरी कामकाज पाहता आहा. पण कचेरीत निवळ आधार माजला आहे. पेशकार आपल्या नावाने पैसे खातो. मला तो

जहागिरीच्या कारवाईत पैसे मागू लागला, आणि तेंहि आपल नांव सांगून! मी म्हटलं, “मला जे काय हजार दोन हजार घ्यावे ते हुजूरान्या पायावर ठेवीन. तुला म्हटल एक छदामहि देणार नाही !”

ही मात्रा लागू पडली. तहसीलदारानं एक धमकीवजा चिट्ठी कचेरीत लिहून पाठविली. आणि चौधऱ्याच्या कागदावर तत्काळ सह्या केल्या.

कागद घेऊन पसार झालेल्या चौधऱ्यामागं मग तहसीलदारान चपराशी दबडला, तेव्हा चौधरी गाडीत बसले होते आणि ती चालू झाली होती.

त्यानी ओरडून चपराशाला सांगितलं, “साहेबाना सन्नाम सांग !”

मग जिल्हा कचेरीत चौधऱ्यानी आपली कागदपत्र दाखल केली !

कलेक्टरच्या कचेरीत आवक पत्राची नोद ध्यावयाची पद्धति अपूर्व होती. एका दहाबारा फूट लादीरुदीच्या खोलीत रोजच्या रोज येतील तेवढीं पत्र दरवाज्यावरल्या ताबदानातून आत भाऱ्यासारखी भिरकावून दिली जात होती. हा क्रम अखड चालत होता. मग त्याची नोद घेणारा कारकून रजा सपवून अथवा घरी बसण्याचा कटाळा आला म्हणून किंवा पहिली तारीख असली की पगार ध्यावयाच्या दिवशी थोडतरी काम करावं अशा टोचणीन कचेरीत आला की त्या स्टोअर रूमच दार उघडत असे. पत्रांचे भारेच्या भारे तिथ पडलेले असत. हाताला येईल तेवढा एक भारा त्यातून उचलून चपराशी कारकुनाच्या पायाशी टाकीत असे. आणि रजिस्टर उघडून नोदणी ध्यावयाला आरंभ होई !

आडगावच्या जहागिरीचे तस्ते त्यांतून हुडकून काढण सामान्य गोष्ट नव्हती !

कलेक्टर कचेरीतल हे लोण सुभेदारीत न्यावयाला आणि तेथून ‘महकमे मालगुजारी’त आणून पोचवायाला चौधऱ्यांनी वर्षे घातली होती आणि मग ते सगळ प्रकरण सर रामप्रसादाच्या सहीसाठी त्यांनीं शिजवून ठेवलं होतं !

सर रामप्रसाद थिएटरात दिलेल निमंत्रण विसरले होते की काय न कळे ! कारण पुढ कित्येक दिवस चौधऱ्यांना त्यांची भेट लाभली नव्हती. त्यांच्या प्रत्येक वाढदिवसानिमित्त चौधरी एकेक चित्रबध रचीत होते

आणि एका पुष्पहारात गुफून सर प्रसादबहादुरांना अर्पण करीत होते. असे बरेच वाढदिवस गेले तरी सर रामप्रसाद बहादुरांनी चौधऱ्यांची चौकशी केली नव्हती ! मुख्य प्रधान नुसत्या 'बोला फुलानी' प्रसन्न होणारे नसावे. कारण त्याचे दोन तीन वाढदिवस गेल्यावर सेक्रेटरीन हळूच चौधऱ्यांना सुचविले, "महाराजा बहादुरांना नजराणा द्यावा लागेल !"

आजवर उभारलेले कर्जचे डोंगर चौधऱ्याच्या कित्येक पिढ्यांना सारता येणार नाहीत असेच होते. नजराणा देण्यासाठी आतां कुठं डल्ला मारावा हा प्रश्न होताच. चौधऱ्यांनी खोल विचार केला आणि मग सेक्रेटरीला म्हटले,

"प्रभूची सेवा करायला मी सिद्ध आहे ! पण महाराजा बहादुरांनी एकदां आडगावी यावं !"

मग सबंध सस्थानभर एकच बातमी पसरली.

"राजधानीचे मुख्य प्रधान सर रामप्रसाद बहादूर दोन्यावर निघणार !"

त्या दिवशी जामखेड स्टेशनवर चौधरी उतरले. चौधऱ्यांनी एक घोडं भाड्यान केलं. आणि वाजत्री बोलावून ते वाजत गाजत आडगांव रस्त्यान निघाले ! दहा बारा मैल ती मिरवणूक तशीच चालली होती. रस्त्याच्या बाजूला गाव आल की चौधरी गावातल्या पाटील, पटवारी, देशमुख, देसायाना बोलावून घेत होते. आणि मानेत ताठा आणून राणीचा जाहीरनामा तोडी सागावा त्याप्रमाण आवेश आणि अभिमानान बोलत होते.

"सर रामप्रसाद राजधानीचे मुख्य प्रधान ही गावं पहायला जातीनं येताहेत. रस्त्यान शंभर शंभर पावलावर एकेक महार उभा करा ! राजा बहादुरांच्या स्वागताची आणि उतरायची व्यवस्था आडगांवीं होतेच आहे. कांहीं नजराणा द्यावा लागेल. तो तीन चार दिवसांत माझ्याकडं आणून पोचवा, आणि तुम्ही जातीनं हजर राहा. कुणाच्या काहीं रुसुमाच्या भावं-गडी असतील तर, इनामी जमिनीच्या कटकटी असतील तर त्या त्या माणसांना आडगांवी येऊन मला भेटायला सागा !"

सरकारी रीतीन मुख्य प्रधानाच्या स्वागताची तयारी होत होतीच. जिल्हा तालुक्याचे अधिकारी हाताखालच्या माणसासह राबत होते.

आडगावात आल्यावर गावातल्या सगळ्या सधन माणसाना चौधऱ्यानी बोलावून घेतल. ती माणस चौधऱ्याशी सरळ वागणारी नव्हती. पण मुख्य प्रधानाच नाव ऐकून मात्र ती चरकली. शिवाय हा 'गिड्डू चौधरी' सामान्य नव्हता, याचीहि त्यांना पूर्ण कल्पना होती. मुख्य प्रधानाच्या स्वागतासाठी चौधऱ्याच्या सागण्याप्रमाण त्यांनी रकमा ओतल्या. वरवाड्याखाली मोठा शामियाना उभारला आणि गावात वळणाऱ्या रस्त्यापासून थेट 'गाव' : पायघड्या आथरल्या

ठरलेल्या दिवशी एक 'सलून' जामखेड स्टेशनवर थाबला. नास्ता आटोपताच सर रामप्रसाद सलूनबाहेर आले प्लॅटफॉर्मवर पगड्या आणि पट्टे घालून अधिकाऱ्याची एक राग थाबली होती तिकड सरसाहेबानी दृष्टि टाकली, त्याच वदन स्वीकारल आणि मोटारीकड ते वळले

प्रधानाच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीन मोटार मागितली आहे अस कलेक्टरला चौधऱ्यानी सागून ठेवल होत मग असा देखावा दिसला की, चौधऱ्यानी घेतलेली कलेक्टरची मोटार पुढ निघून मुख्य प्रधानाच्या मोटारीच मार्गदर्शन करते आहे.

आडगावच्या वरवाड्याखाली मुख्य प्रधान काही पळच थाबले असतील. त्यानी सगळी व्यवस्था पाहिली समुदायाकड नजर वळविली आणि आलेला नजराणा स्वीकारून चौधऱ्यांना म्हटल, " मला बर वाटल."

चौधऱ्याच्या पालथ्या नशि बाला सरळ करणारा हा शेवटचा सस्कार होता.

त्या दिवशी 'बंदेअली'च्या देवडीबाहेर पडल्यावर चौधरी हवेत तरगल्यासारखे चालत होते. देवडीवरला जमादार इनामासाठी त्याचा पाठलाग करीत होता. चौधऱ्याच्या पर्शियन कोटाच्या खिशात त्या वेळी फक्त सहा साडेसहा आण्याचा खुर्दा खुळखुळत होता. मूठ भरल्याप्रमाण

त्यानी तो खुर्दा घेतला आणि गुप्त दानाप्रमाण तो जमादाराच्या शेरवा-
नीच्या आतल्या खिशात आपल्या हातान सोडला

ते घरी आले तेव्हा गुरूवार-मडळाचे काही सदस्य हार घेऊन उभे
होते. रात्री मडळाकडून एक लहानसा समारंभ झाला.

अगात जहागीरदाराचा आवेश भरून मडळान केलेल्या सत्काराच
उत्तर द्यायला चौघरी उठले. ते बोलू लागले,

“सन्मित्रहो ! चौघऱ्याची जहागीर सुटली म्हणून तुम्ही आपला
आनंद व्यक्त केलात, याचा मलाहि अत्यानंद झाला पण जहागीर सुटली,
या घटनेला फारस प्राधान्य द्यावयास मी तयार नाही. जहागीरी जप्त
होतात आणि वीस पचवीस वर्षांच्या सतत खटपटीन त्या सुटतात ! हा
एक सामान्य क्रम आहे पण एक महान् ऐतिहासिक परंपरा कालाच्या
उदरात गडप होऊ पहात होती. आपल्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्याचा एक पैलू
आजच्या आणि उद्याच्या पिढीसाठी नष्टप्राय करण्याचा नियतीचा डाव
होता ! मला तुम्हा मडळीच प्रोत्साहन आणि तुमच्या शुभेच्छांच साहाय्य
नसत तर गेल्या दोन दशकाच्या पायपिटीत मी सहज खचली असतो !
उमेदीची वर्ष मावळली तरी कालांतरान का होईना, आडगावासारख्या
एका आडवाटेवरल्या गावातल्या प्रजाजनाची सेवा करण्याची मला सुसंधि
मिळाली ! तीन चार वर्षांपूर्वीच तेथल्या प्रजाजनाचे चेहरे आम्ही पाहून
बालो. त्या वेळी आम्ही कमालीचे उदास झालो होतो. गावातला सगळा
उत्साह, हास्य आणि जीवनसौख्य केवळ आमच्या तेथल्या वास्तव्यावर
अवलंबून आहे, अस कळून आल ! “ मग त्यानी एका तळहातावर दुसऱ्या
हाताची मूठ आदळून बोलायला प्रारंभ केला होता,

“मी तुम्हाला सांगून ठेवतो की, ” ....

वतनाच्या अभिमानाचा उन्माद माणसाला केवळ असबद्ध बरळायला
लावतो त्याच हे प्रत्यंतर होतं.

मग चौघऱ्यांना वाजत गाजत स्टेशनवर पोंचविण्यांत व्यायामशाळेनं
सहकार केला. राजधानीच्या राजरस्त्यावरून ती मिरवणूक वाजत गाजत
निघाली ती थेट स्टेशनपर्यंत !

तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यातल्या एका बाकावर हाराचा भारा, सतरं-
जीची घळकटी आणि एक जुना लहानसा ट्रंक एवढा सामान ठेवण्यांत आलं.
गाडी निघाली. व्यायामशाळेचा बँड झडला. वदन-प्रतिवदन झाली. या
प्रकाराची चौकशी झाली तेव्हा कुणी तरी उत्तर केलं,

“आडगावकर चौधऱ्याची जहागीर सुटली. ते आपल्या जहागिरीच्या
गांवी आता परत जात आहेत। हार गळघात आहेत तेच आडगावचे....”

दक्षिण धरुवावरल्या माणसाला उत्तर धरुवावरल्या राजघराण्याची
माहिती सांगितल्यावर जेवढा बोध होईल तेवढाच ही माहिती ऐकणाराला
झाला असेल।

श्रीमंत अबिकाचरणदास रावजी रावसाहेब चौधऱ्यांना त्याची पर्वा
नव्हती. अपूर्व उन्मादान ते बेहोष झाले होते. आपण फार उच्च स्थानावर
चढलो आहो अस त्यांना वाटत होत. सभोवतालची माणसं त्यांना लहान
आणि क्षुद्र दिसत होती. एकाद्या सामान्य सुखकारक घटनेनं क्षणभर
आनंदी व्हाव आणि एकादी जाभई दिल्यावर पूर्वस्थितीवर याव इतका
क्षुद्र आणि क्षणजीवी असा उन्माद नव्हता. वीस पचवीस वर्षांच्या श्रमाचं
ते साफल्य होत।

चौधऱ्यांना ससारसुख लाभलंच नव्हतं. त्यांचे विचारहि त्यांनीं
मनात फारसे जोरकस केले नव्हते. त्याची पहिली बायको माहेरी राहूनच
आजारी झाली आणि आटोपली त्याच्या दुसऱ्या कुटुंबालाहि सुखाचे दिवस
दिसले नाहीत तिसऱ्या लग्नाला चौघरी तयार होते. पण हुडा मना-
सारखा मिळत नव्हता. मग जहागिरीच्या नादांत ते लग्नप्रसंग अजिबात
विसरले होते. नाही म्हणायला ‘रामप्यारी’ नावाच्या एका रक्षेचा पाश
त्यांनी आपल्या भोवती ठेवला होता. चौधऱ्यांच्या नेहमीच्या धावपळीच्या
जीवनात एवढाच एक नाजूक रहस्य आणि शांतिस्थळ होत. चौघरी तिच्या
जाळघात अडकण्याऐवजी चौधऱ्यांनीच तिला आपल्या जाळघात अडकविल
होत. तिन चौधऱ्याची मनःपूर्वक शरीरसेवा केली होती. आणि त्यांना
वेळी प्रसंगी पैशाचीहि मदत केली होती. चौघरी कधी रात्री तिच्याकडं
निवासाला येत होते. “रामप्यारी, मी फार थकलोय ग!” असं म्हणून शिणूब

पडत होते. मग जरा वेळानं त्याच्या थकलेल्या डोळ्यांना दुधाचा प्याला धरलेला एक कृष गौर आणि मोहक हात दिसत होता. थकावटीची रात्र मंद दिव्याचा सुरम्य प्रकाश, सर्वस्वाचं दान करण्याच्या आवेगान पुढं झालेला एक नाजूक हात, त्यावरील गोंदण, आणि त्या गोदणाबरोबर चमकणारे बिलवराचे रंग, या सहकारात रगाना प्राधान्य होत कीं रसांचं प्रामुख्य होत, या सभरमात रमणं चौधऱ्यांना सुखावह वाटत होत. मग तो प्याला पुढं करणाऱ्या व्यक्तीच्या काळ्याभोर डोळ्यातली तत्परता गोरसा-इतकीच त्यांना मधुर वाटत होती !

जहागिरीच्या नादांत या लाडक्या पाशाचीहि चौधऱ्यांनीं फारशी कदर केली नव्हती !

एकाद्या भटभिक्षुकाच्या पोटी ते जन्माला आले असते तर गोष्ट वेगळी होती. चौधऱ्यांच्या कुळात त्याचा जन्म झाला होता.

गावकऱ्याच्या द्वेषातून खुनाखुनीच्या भानगडी निघाल्या होत्या, पुढं भावांभावातल वंर वाढल होत आणि आडगावची जहागीर जप्त झाली होती. जहागीरदाराच्या वारसाला गांवात मान राहिला नव्हता. लोक वंदन करीत नव्हते. चौधऱ्याच्या एकेका महापुरुषानं करून ठेवलेली इस्टेट लुबाडण्याकडच गावकऱ्याचा कल होता ! चौधऱ्यांनी ज्यांना सभाळलं आणि ज्याचं रक्षण केल तीच गावातली माणस आतां उलटली होती !

हा एक ऐतिहासिक क्रम असावा ! राजाचा उदोउदो करायचा आणि मग राजघराण धुळीला मिळवायच हे इतिहासान पाहिलं होतं पण राजकुळं पुन्हा लोकांच्या डोक्यावर आपल्या पदप्रहराचा अनुग्रह करायला सिद्धच असतात हे आता चौधरी दाखविणार होते ! चौधऱ्यावं हाड नेहमीं अधिकारपदीच राहणार होतं !

एकदां चौधरी असेच गांवातून जात असतां त्याच्या बाजूनं एक नाग सरपटत जाऊं लागला. पाहणाऱ्यांनी ओरड केली,

“ नाग ! नाग ! अरे त्याला मारा ! ”

दुसऱ्या एका गांवकऱ्यानं म्हटलं,

“ नागाला मारण्याऐवजीं आधीं त्या चौधऱ्याची सोय पाहा ! ”

तो प्रसंग चौधऱ्यांच्या मनावर अगदी ठसला होता. आता जुन्या हेवेदाव्यांचा ते पुरेपुर सूड घेणार होते. तो असा की, आणखी कित्येक शतकंहि लोकांना दृष्टि वर करून चालता येऊं नये !

लोक लोक म्हणजे तरी कोण ? कोनाड्यात ठेवण्याची खेळणीं देवघरात माडण वेडेपणाच नव्हत ? चौधऱ्यांच्या गेल्या कांही पिढ्यानीं अशीच चूक केली होती त्याचच प्रायश्चित्त त्यांना आजवर भोगावं लागल होत !

अशा विचारात गाडीच्या लयबद्ध खडखडाटावर चौधरी तरगू लागले. बामखेडस्टेशन जवळ आल्यासारखे दिसू लागल. सनई चौधऱ्यांचा आवाज कानी येऊ लागला. वरवाड्यात एक सिंहासन तयार झाल्यासारखे दिसल. त्यावर चौधरी झोकात बसले चौधरी घराण्यातल्या सगळ्या महाभागानीं आपले आशीर्वादाचे हात चौधऱ्यांच्या मस्तकावर धरले. त्यानी गावांतल्या सगळ्या लोकांचा फत्ता उडवायाला आरंभ केला. चौधऱ्यांची जहागीर जप्त करायला तेच कारण होते. मग ते थकले असावे. दुधाचा प्याला धरलेला कृष गौर हात पुढें आला आणि चौधऱ्यांचा शिणलेला मेंदू क्षणभर शांत झाल्यासारखा दिसू लागला.....

मजुळा महारणीला अलीकड स्वप्न पडत होती ! जामखेड रस्त्यावर घुगरमाळाची खिल्लारी जोडी जुपलेला छकडा भरधाव धावत येतो आहे; छकड्यापुढ महार धावतो आहे, तो कोण ? तिचा नवरा घन्या तर नव्हे ? कुणाला माहीत ? उघळलेला छकडा मग थेट वरवाड्यापुढ थांबतो; त्यातून कोण उतरल, नीटस काही दिसत नाही, वरवाड्यात माणसांची गर्दी दिसते; आणि मग कुणी तरी तिला म्हणत,

“ मजे ! बरी आहेस ना ? तशी जाऊ नकोस ! भाकर घेऊन जा ! ”

तो आवाज तिला तसाच ऐकत राहावासा वाटतो. पण मग तिला एकाएकी जाग येते.

मजुळा आता थकली आहे. लोखंडाचा ‘आख’ झिजून बारीक होत जावा आणि मग गाडीची हालचाल नीट होऊ नये तसं तिच्या प्राण-

शक्तीच झालं आहे. तिची हाड झिजली. वय उतरल. पातळ झालेले केस पाढरे झाले. आडगावच्या हवेतली मस्ती आणि जोस फाटक्या पदरावर ठसठसून उमटविणारी आणि चौघऱ्याच्या भाग्यश्रीच्या कृपाकटाक्षांत झळकणारी अत्यज कन्या मजुळा ती हीच अस आता वाटत नाही ।

डोळ्यांच्या बाहुल्या हालताहेत तोवर वरवड्यावर माणसांचा गजबजाट झालेला पहावा, वाड्यात धान्याच्या राशी साठलेल्या दिसाव्या, आणि मग कुणी तरी म्हणाव, “मजे ! भाकर घेऊन जा ।” अस तिला वाटत ।

माग एकदा राजधानीचा कुणी तरी फार मोठा माणूस येणार म्हणून आडगावी त्याच्या व्यवस्थेसाठी आलेल्या जहागीरदारसाहेबाना तिन ओझरत आणि दुरून पाहिल कुणी तरी म्हणाल,

“जहागीरदारसाहेब आता वाड्यात कायमच राहायला येणार आहेत । त्याची जहागीर सुटेलच आता । . . . .”

तिला ते ऐकून आनंद झाला आणि मिरवणुकीतल्या पालखीला दुरून हात जोडावे तसे तिन जहागीरदाराला जोडले

मुख्य प्रधानाच्या त्या स्वागत समारंभाच्या गर्दीत मजीला कुणी विचारील हे अशक्यच होत तिनहि तशी अपेक्षा ठेवली नव्हती. एक गोष्ट मात्र तिला त्या वेळी नक्की कळून चुकली की वरवाड्यातली माणस आता परत राहायला येणार । तेथल्या गृहिणीचे जीण उतारे एकाद्या महावस्त्राप्रमाण ती धारण करणार, आणि तेथल्या मुलाबाळांच उष्ट आणि उरलेल शिळपाक मिष्टान्नाप्रमाण भक्तिभावान सेवन करणार ।

मग पुढ कित्येक दिवस दूरच दिसावं म्हणून कपाळावर हाताचा तळवा धरून ती जामखंड रस्त्यावर बराच वेळ पहात बसत होती. गाड्याची धूळ उठत आणि उडत होती. पण जहागीरदाराची घुंगरमाळाची गाडी मात्र त्यात नव्हती.

पुढ कित्येक दिवस जहागीरदार आलेच नव्हते. ते येतील की नाही याविषयी लोकात शकाहि निघत होत्या.

स्वप्नाखेरीज मजीचं समाधान होत नव्हत । पण मग एके दिवशी सरंच बातमी आली, “जहागीरदार साहेब लौकरच येणार ।”

मंजीच्या हाडांत नवचैतन्य भरल. कित्येक दिवसानंतर नव्हे जन्मानंतर— मजीन वरवाड्यात प्रवेश केला. वाकलेल्या कमरेवर हात देऊन तिन तो लाब रुद वाडा झाडून काढला.

शुद्ध आणि सौंदर्य फुलविण्याच तिच्या हाताला वरदानच होत !
ती वाड्यातून बाहेर पडली तेव्हां कुणी तरी चेष्टेखोरान तिळा विचारलं, “ काय मजे ! कत्रा येणार जहागीरदारसाहेब तुझे ! ”

मजीला नक्की दिवस माहीत नव्हता. पण तो आज उद्या इतक्या-वरच आहे अस तिन सांगितल.

तिच्या औत्सुक्यावर तो लबाड माणूस हसला. आणि मग गंभीर होऊन म्हणाला,

“ काय एकाद्याचा पायगुण असतो पहा ! तीन चार वर्षांपूर्वी त्या जहागीरदारान या गावात पाऊल टाकल तेव्हापासून या गांवाच सुध कांहीं झालं नाही ! अन् आतां.... ”

आताची परिस्थिति फारच तापदायक होती ! जिकडं तिकडं लोक दुष्काळाची भाषा बोलत होते. पावसाच मान गेल्या कांही वर्षांत घटल होतं. सरकारी हवामान खात्यानं हि तसच वर्तमानपत्रातून जाहीर केल होतं.

गेल्या पावसाळ्यात पडायची ती नक्षत्र पडावी तेव्हा मुळीच पडलीं नाहीत. पेरणीची वेळ टळली की पाऊस हुकला, या बुचकळ्यात शेतकरी राहिले. पहिल पीक चागल आल नाही. अर्धा पावसाळा असा गेला आणि ऑगस्ट-सप्टेंबर ओठाबरून जीभ फिरवावी तसे ओले सुके होऊन चालते झाले.

जानेवारी महिना उगवला तो दुसऱ्या पिकाचा क्षय पहायला. दुष्काळाचे रिपोन्ट होऊ लागले. दुष्काळी कामाच्या योजना मंजुरीसाठी पाठविण्यांत आल्या. आणि उन्हाळ्यान आडगांवांत पाय ठेवला तो सुकत चाललेल्या विहिरी चाटीत आणि पाणी आणि चाऱ्यावांचून मरू लागलेल्या जनावरांची हाड चौखीत !

आडगांवच्या विहिरींतून पोहरे रिकामे निघू लागले. पाणीच नाहीसं होत चालल्यामुळ गांवकऱ्यांच्या तोंडचं पाणी पळाल. पाण्याच्या आसऱ्या-साठीं माणसं दुसऱ्या बस्तीला जाऊं लागली. गांव रिकामं होऊं लागलं.

मजीला तिच्या शेजाऱ्यान विचारलं, “कुठं जाणार रहायला मंजे?”

“माझ बर इचारऊस ! गवऱ्या मसनात गेल्यात माझ्या. मी कुठं जाऊं”

“येड लागलंय मंजे तुला ! महारवाड्यातली इहीर बुडाला लागली. तुझ्या त्या जहागीरदाराला लोकानी कागुद टाकून इच्यारलं वरवाड्यांतल्या आडाच ! समदा गाव मेला तरी वाड्यातल्या आडाचं पाणी मिळणार नाही अस लिहून आलंय म्हण ! वा रे तुम्हा जहागीरदार !”

“अरे चल ! ज्यान त्यान आपल्या पायरीपरमान रहाव ! त्या आडाच पाणी प्यायला बामनाच्या जातीत जन्माला घालायला साग देवाला !”

हळू हळू महारवाडा खात्री झाला !

मजी कपाळावर तळहात लावून जामखेड रस्त्याला दूरवर पाहण्याचा प्रयत्न करित होती. गाड्याची धूळ उडत होती, ती येणाऱ्या नव्हे तर गाव सोडून जाणाऱ्या !

चौघरी जामखेड रोड स्टेशनवर उतरले तेव्हां सध्याकाळ टळून गेली होती. स्टेशनवर त्यांना कुणी ओळखल नाही. मिणमिण जळणाऱ्या दिव्यानीच त्याच स्वागत केल ! रात्रभर तिथच थांबून सकाळी एकादं वाहन करून आडगावी जाव हा विचार त्यांच्या मनाला शिवला नाही. गांव जवळ आल्यामुळं त्याची नशा आणि उन्माद तर अधिकच वाढला होता. त्या भरात ते तसेच पायी चालू लागले !

वाटेल तेवढी पायपिटी करण्याची त्यांच्या पायांना कित्येक वर्षांची सवय होती ! आडगावच्या सीमेवर त्याच अन्न खाल्लेले पाटील आणि कुलकर्णी हार घेऊन तयार असतील, रामोशी ‘हलक्या’न ‘पिपाण्या’ घेऊन थांबले असतील अस त्यांना खात्रीपूर्वक वाटत होत !

पण गावात प्रवेश करून वरवाड्यावर जाईपर्यंत त्यांना कुत्रंही आढळलं नाही !

ज्या लोकांच्या डोक्यावर चौघरी पाय देऊन नाचू इच्छित होते ते लोकच गावांतून नाहीसे झाले होते. चौघऱ्याच्या मुक्त संचारासाठी त्यांनीं सगळ गाव रिकामं केलं होतं न् मोकळं सोडल होत !

पण काय हे दुर्दैव !

जहागिरीची महावस्त्र घालून चौधऱ्यानी आतां कुणापुढं मिरवायचं होतं ? वीस पचवीस वर्षांच्या खटपटीनंतर मिळविलेलं अपूर्वं वैभव आतां कुणाला दाखवायचं होतं ?

वरवाडचात दिवा नव्हता !

चौधरी वरवाडचात प्रवेशले तेव्हा त्यांनी उजेड करून इकड तिकड पाहिलं. कुणा एका वृद्धेचा सागाडा त्यांना दिसला, ' भोऽ ओऽ ' असा विचित्र भयकारक ध्वनि त्या प्रशस्त रिकाम्या वाड्यात घुमू लागला

चौधऱ्यानी तत्काळ वाड्याची शेवटची पायरी गाठली.

त्या वेळी दिशा उजळत होत्या. प्रकाश फाकत होता झाडांचे शेडे किरणानी न्हाऊन निघत होते.

चोखून शुष्क झालेल्या रमणीच्या स्तनाचं खाडुक झालेल रत्नाच्या प्रकाशांत दिसाव तस ते आसमत पहाटेंच्या उजेडात दिसत ह'त

वसतातली प्रात वाळ ! ऋतुराजाची कसलीच चिन्ह सभोवती दिसत नव्हती, आब्याना तवर नव्हता. वृक्षाना पान नव्हती. मळ्यात पहाटचा गारवा नव्हता. हिरवळीच चिन्हहि कुठ आढळत नव्हत. वास्तू माणसावाचून रिकामे उरले होते. रान उपेक्षून पडली होती !

एकाद्या उजाड महालात नट्टापट्टा केलेल्या एकाद्या कुटिणीन उगीच रंगसगाच्या लालचीन शिराव तशी आडगावात प्रवेशलेली ती प्रभात वाटत होती !

एवढा उजेड असतानाहि चौधऱ्यांना अंधार दिसू लागला. त्यांच्या डोळ्यापुढ अचारी श्रेऊ लागली. घसा कोरडा पडू लागला. गावात कुठंहि त्यांना पाणी दिसल नाही. मग पाण्याजबळ असाव म्हणून ते धावू लागले. तसतशी त्यांना अधिकाधिक तहान लागू लागली....

कै. प्रिय बी. आर. कुलकर्णी,

—तुम्ही कादबरी लिहून दिलीत
आणि ती प्रकाशित झालेली
पाह्यला राह्यला नाहीत. याबद्दल
अत्यंत रुखरुख लागून आहे.

—आज तुम्ही हवे होतेत.
तुमच्या स्नेहांस पारखा झालेला,

२७।१०।५४

तुमचा,
पंडित अनंत कुलकर्णी

★ नवीं प्रकाशनें ★

१ एण्डरेस्ट दर्शन	
—प्रभाकर पाटणकर	२॥
२ बाळूची प्रिया	
—वि. वि. बोकील	२॥
३ तेथे चल राणी	
—वसंत कानेटकर	२॥
४ जीवन	
वसंत सांगळे	१॥

